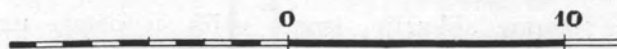
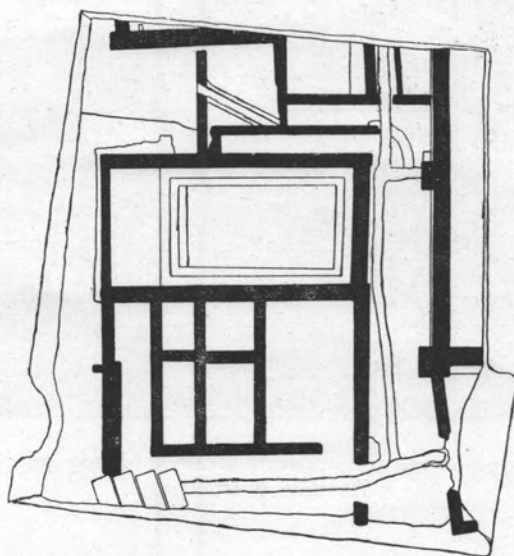

BRANKA VIKIĆ-BELANČIĆ — MARCEL GORENC

ISTRAŽIVANJA ANTIKNOG KUPALIŠTA U VARAŽDINSKIM TOPLICAMA OD 1956. DO 1959. GODINE

I

Istraživanja u godinama 1956—1959. nastavak su sistematskih iskopavanja antičkog kupališta u parteru parka u Varaždinskim Toplicama¹. Prilikom radova u 1955. god., pošto je istočno od kompleksa s bazenom otkriven jugozapadni dio neke zgrade (sl. 1), a sondiranjem u sjeveroistočnom dijelu partera fragmenat jed-

1. Tlocrt antiknog kupališta iz 1955. godine.

¹ Vidi izvještaj o Arheološkim istraživanjima u Varaždinskim Toplicama od 1953—

1955. god. od istih autora. Vjesnik arh. muzeja u Zagrebu, III ser. I.

nog apsidalnog zida, za koje se moglo pretpostaviti, da pripadaju istom objektu, došlo se do zaključka da se ovdje radi o jednoj monumentalnoj građevini. Određivanje veličine, pravca, arhitektonske kompozicije i namjene ovog objekta bio je zadatak kampanje 1956. i 1957. god.

Budući da se radilo na području koje je već ranije bilo zahvaćeno blokovskom mrežom to je signatura blokova tekla od V—XVII. Dispozicija slojeva bila je jednim dijelom slična onoj iz ranijih godina, a unutar arhitekture imala je i svoj specifični karakter. Slijed slojeva je ovakav: tanki humozni sloj, subhumus s recentnim grupom i tragovima arhitekture iz kraja 18. i početka 19. st., zatim slojevi

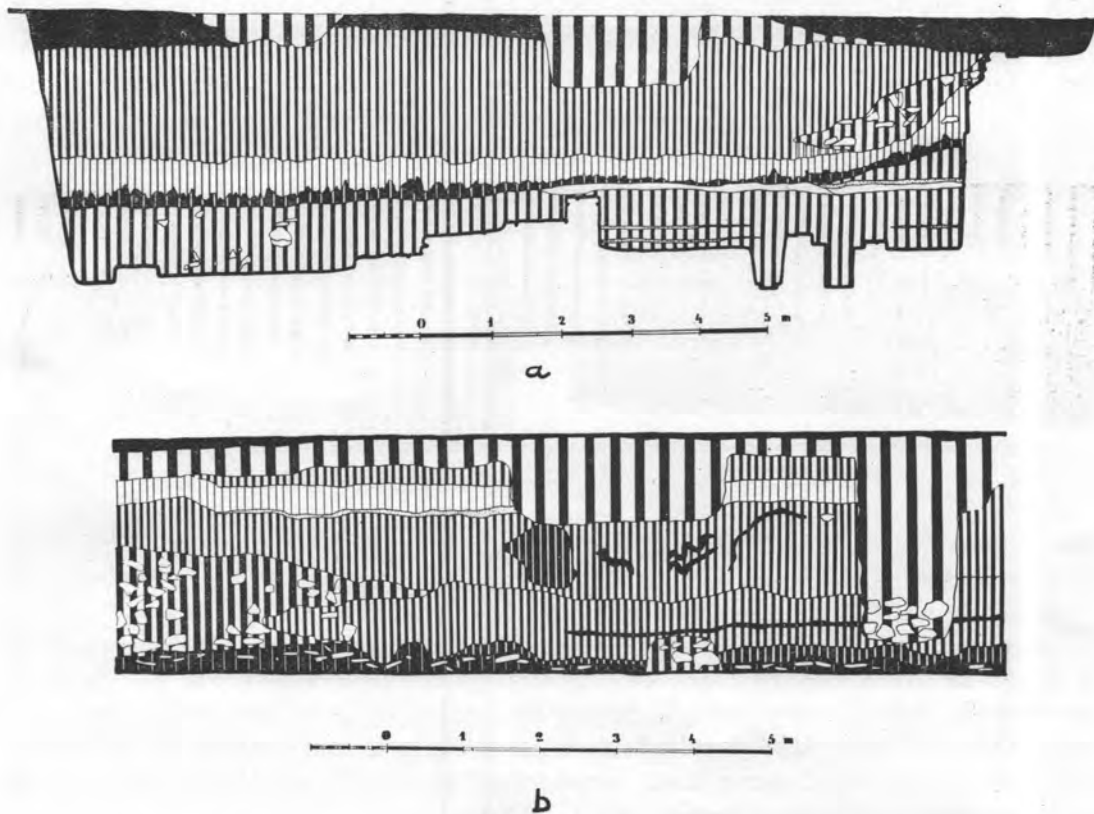

2. Pogled na gromadaste slojeve u istočnom dijelu istočnog objekta (kupališna bazilika — Basilica thermarum).

tvrde sedre, polutvrde i rastresite sedre. Najviši dijelovi antiknih zidova javljaju se već na 35 cm od gornje površine parka. Ispunu nutarnjeg prostora arhitekture čine još gromadasti slojevi urušene građe obiljene sedrom (kamenje, opeka, žbuka, paljevina, željezne sponne i čavli) (sl. 2) i pri samom antiknom podu slojevi otpale zidne i stropne slikarije, iznad kojih su ostaci urušene i nagorene krovne konstrukcije i crijepa (sl. 3). U najjužnijem dijelu iskopa iz 1957. god. slojevi su bili ispreturani zato što je na ovom mjestu još u prošlom stoljeću vađena sedra za građevne svrhe, a šupljina ispunjena recentnim šutom (sl. 4). Kako tadašnji iskop nije obuhvatio u cijelosti istočnu stranu ovog objekta, jer se na

tom dijelu nalazi drvodred crnogorice i ograda parka, to se radi njegovog potpunog definiranja izvršilo sondiranje u susjednom dvorištu².

Metoda rada bila je ista kao i ranijih godina, a teškoće još i veće, jer su slojevi s urušenom građom bili neobično tvrdi i uglavljeni u užim prolazima i prostorima (sl. 5). Osim toga, moralo se raditi s mnogo većim oprezom da bi se spasilo što više zidnih slikarija, kako na zidovima zgrade, tako i na podu pod urušenim materijalom³.

3. Sjeverni profil iskopa iz 1955. i istočni profil iskopa iz 1957. god.

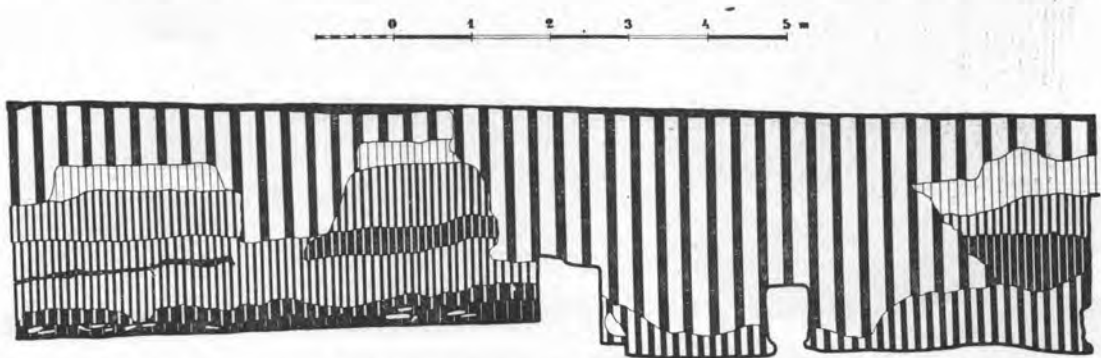
Zbog svih navedenih razloga silhueta iskopa isprva je imala oblik izduženog slova L, kome je jedna stranica imala dužinu 25 m, a širinu 5 m, dok je druga bila duga 15 m, a široka 10 m. Kasnije je čitava površina dobila oblik nepravilnog paralelograma dužine 25 m, a širine 15 i 10 m (blokovi V—XVI). Na tom istraženom prostoru otkriven je gotovo cijeli objekat bazilikalnog tlocrta s ugaonim i bočnim

² Dvorište se nalazi u ulici Braće Radića 1, neposredno uz istočnu ogradu parka. Vlasnica I. Pipelek najspremnije je omogućila ispitivanje, te joj se zahvaljujemo na susretljivosti.

³ Što se ovaj posao izveo maksimalnim uspjehom, može se posebno zahvaliti i požrtvovnosti radnika.

pilastrima i eksedrom u sjevernom dijelu, kome, kako smo spomenuli, nije istražen samo srednji dio istočnog zida. Na velikim površinama prostora građevine, a u slojevima sedre, koji su inače bili sterilni, odnosno prekrivali antikni sloj s arhitekturom, naišlo se na petrificirane ostatke jednog jelena, ljudsku lubanju i u najdonjem dijelu ovih slojeva na otiske drvenih urušenih balvana⁴.

Analizom svih slojeva možemo pratiti situaciju ovog kompleksa i pošto je bio napušten. Termalna je voda nekontrolirano prelijevala to područje taložeći sedru, koja je pod različitim uvjetima stvarala specifične konglomerate fizikalne i arheološke, a u kojima možemo naknadno tačno ustanoviti kako se odvijao sam proces destrukcije, — otpadanje zidnih slikarija sa stropova, urušenje krovne konstruk-

4. Južni dio istočnog profila iskopa iz 1957. god. (ranije prekopavan teren).

cije iz drva i opeka i najzad gornjih dijelova zidova. Kod toga je karakteristično da je u srednjem dijelu objekta građa krovne konstrukcije najviše usitnjena, jer je padala iz najveće visine.

Prilikom definiranja sjevernog dijela velike pačetvorinaste građevine utvrđeno je da se na nju nadovezuje nekoliko zidova, po čemu se vidjelo da je otkriveni objekat dio jednog većeg arhitektonskog kompleksa, koji se širi prema sjeveru i sjeverozapadu. Radi toga je istraživanje nastavljeno u tom smjeru, te je 1958. i 1959. iskopano i oslobođeno devet prostorija i sjeverni dio trijema, koji leži uz istočnu stranu građevine (blokovi XVII—XXX).

Prostorije se nižu u tri reda i međusobno su spojene vratima, koja neke vežu u smjeru istok-zapad, a druge u pravcu sjever-jug.

Osnovna koncepcija tlocrta je pravokutna, a razvedena je i oživljena apsidalnom linijom polukružnih bazena (prostorija 5 i 8).

Prostorije u trećem, najsjevernijem nizu tek su djelomično istražene u najjužnijem dijelu, jer se pružaju izvan linije iskopa. I ovi su prostori, kao i velika bazilikalna prostorija, ranije otkrivena, bili ispunjeni urušenom građom uvaljanom u sedru i prožetom njome, pa su profili slojeva u biti identični. Veći poremećaji primjećuju se u sjeverozapadnom dijelu, gdje je ranije prekopavano zbog vađenja

⁴ Zanimljiva je pojava da je drvo u sedri potpuno nestalo, dok su kosti jelena i ljudska lubanja petrificirani.

sedre, tako da su najprije antikni slojevi izbačeni, antikna arhitektura mjestimično oštećena, a onda šupljina ispunjena recentnim šutom (sl. 6). Tom prilikom su probijeni i antikni podovi, a djelomično i uništeni uređaji hipokausta (prostori 8).

U cjelini, istraživanja od 1956. do 1959. još su više upotpunila sliku intenzivnog života ovog antiknog kupališta i lječilišta, proširila problematiku kupališnog

5. Gromada urušene građe, uvaljene u sedru, uz zapadni krak eksedre.

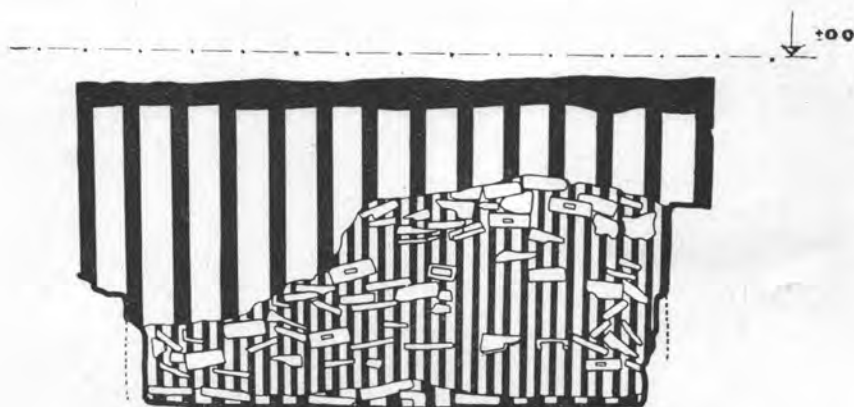
ustrojstva i raznolike, kontinuirane građevne djelatnosti. Stoga će detaljna analiza velike količine novih podataka, tehničkih, oblikovnih i likovnih sintetizirati odnose, mogućnosti i stvaralačka htijenja, koja se manifestiraju u toku nekoliko stoljeća.

II

ISTOČNI OBJEKT — KUPALIŠNA BAZILIKA (BASILICA THERMARUM)

Ima oblik izdužene pačetrovine dužine 22,50 m, širine 14,50 m (sl. 7). Zidovi su sačuvani do visine od cca 2,80 m. Sva četiri ugla su pojačana pilastrima kubičnog oblika (stranica 1 m). Na zapadnom se zidu nalaze još dva pilastra, koja su od južnog i sjevernog udaljena 6 m, imaju širinu od 98 cm, dok od zida odstupaju za 40 cm. U gornjem su dijelu oba jače oštećena. Na sredini zapadnog zida vidljiva su za-

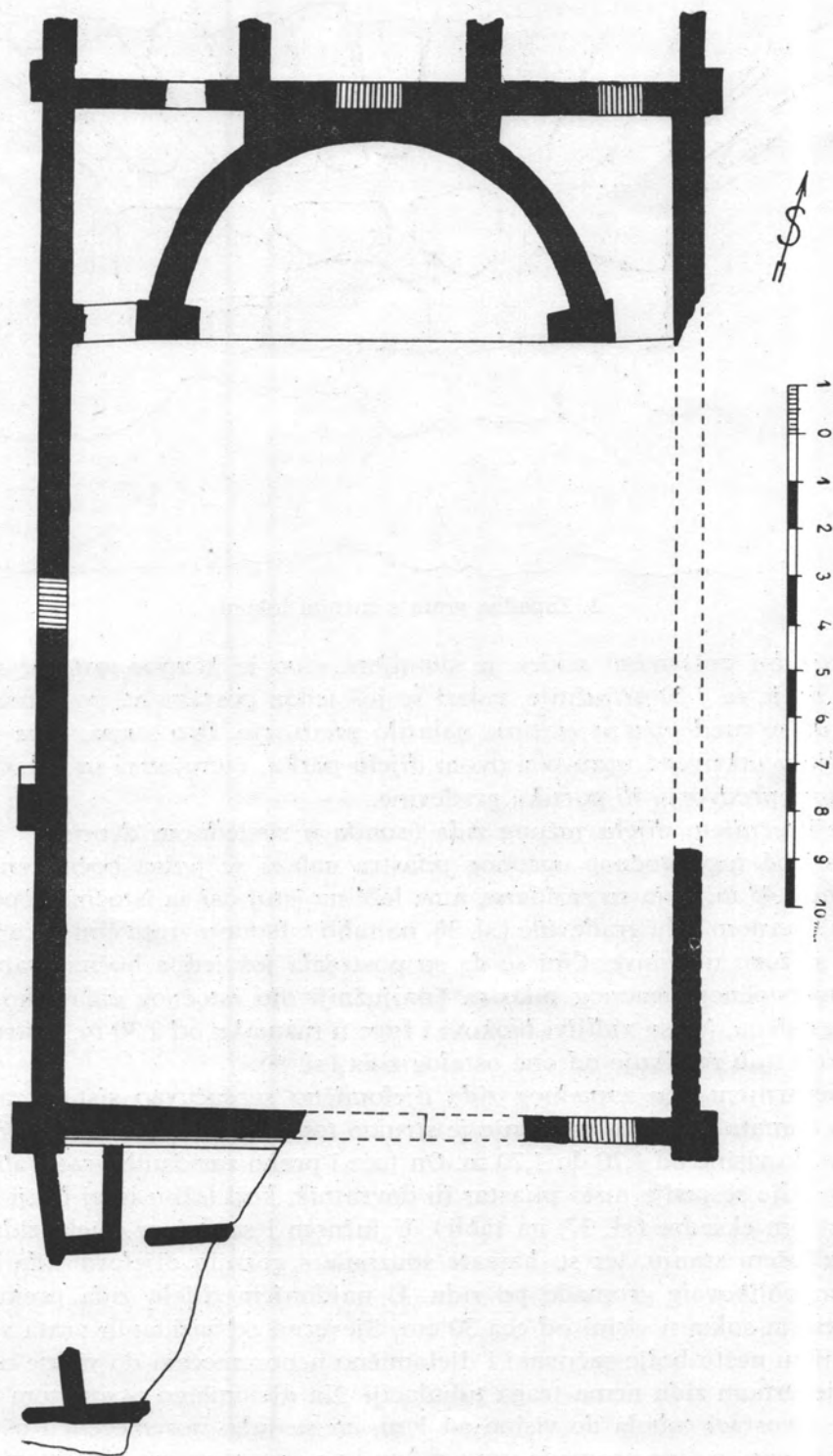
zidana vrata širine 1,45 m, visine 1,80 m, koja imaju ravni luk iz klinastih kamenova raspona 2,18 m (sl. 8). Visina luka je 40 cm. Ispuna se vrata sastoji od većih nejednakih blokova povezanih bijelom žbukom sitnog agregata, koja se mrvi (sl. 31 na tabli). Na sredini sjevernog zida nalaze se također zazidana vrata širine 1,50 m, visine 1,80 m, kojima donji dio i prag leži ispod poda kasnije nadograđene prostorije 2 (sl. 32 i 48, na tabli). Unutarnji je otvor vrata 1,12 m, a dovratnici i nadvratnik imaju širinu od 28 cm. Na zapadnoj i istočnoj strani sjevernog zida vidljiva su bočna vrata (ista slika). Zapadna vrata imaju monolitne dovratnike, visine 1,70, širine 56 cm, a debljine 26 cm, te im je otvor širok 80 cm. Na istočnim vratima nedostaju dovratnici, tako da je otvor 1,15 m, ali je vidljiv prag širine 75 cm, koji je viši 5 cm od nivoa poda građevine. Dio istočnog dovratnika leži uz sam otvor

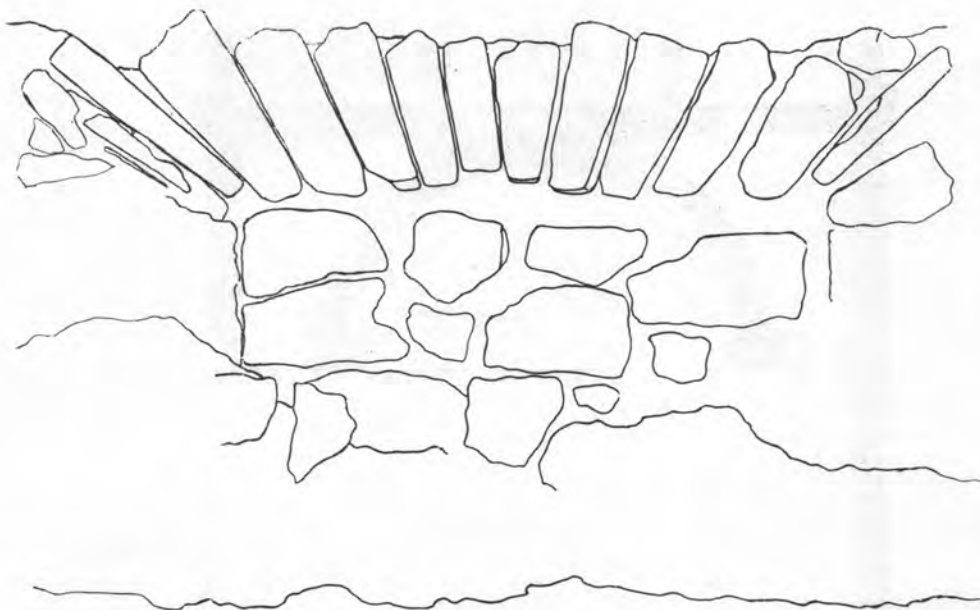
6. Profil presjeka I—Z u prostoriji 4 iz 1958. godine.

vrata prevaljen na zemlji, te je zapravo sekundarno upotrebljen žrtvenik dužine 56 cm, debljine 29 cm, a širine 22 cm. Istočni zid je oslobođen samo u svom sjevernom dijelu u dužini od 6,25 m i južnom dijelu (6,50 m), dok je srednji ostao neistražen, jer se na tom mjestu, kako smo spomenuli, nalaze nasadi i ograda parka (sl. 33, na tabli). Visok je cca 2,25 m. Na udaljenosti od 3,40 m od sjeveroistočnog kuta građevine prema jugu nalaze se zazidana vrata širine 90 cm, a visine 1,20 m, koja su ispunjena pritesanim blokovima žutog pješčenjaka, slaganim na redove, nešto koso postavljeni.

Na južnom se zidu nalaze monumentalna vrata širine 2,50 m s kamenim pragom i tri stepenice (sl. 34, na tabli). Prag vrata širok je 80 cm, a na njemu se vide otisci i tragovi paljevine izgorjelog drvenog praga, koji je ležao na kamenom. Također su vidljive udubine utora vrata. U slojevima, koji su činili ispunu vrata, nađene su željezne sponje i baglame. Stepenice su, što se ide na niže, sve kraće, tako da je gornja duga 2,20 m, srednja 2 m, a najdonja svega 1 m, dok su im širine gotovo jednake (22—24 cm) (sl. 35, na tabli). S vanjske strane uz stepenice nalazi se na oba kraja dvostruki kubični postament za stup, od kojih zapadni ima stranicu 60 cm, a istočni 50 cm.

7. Plan kupališne bazilike.

8. Zapadna vrata s ravnim lukom.

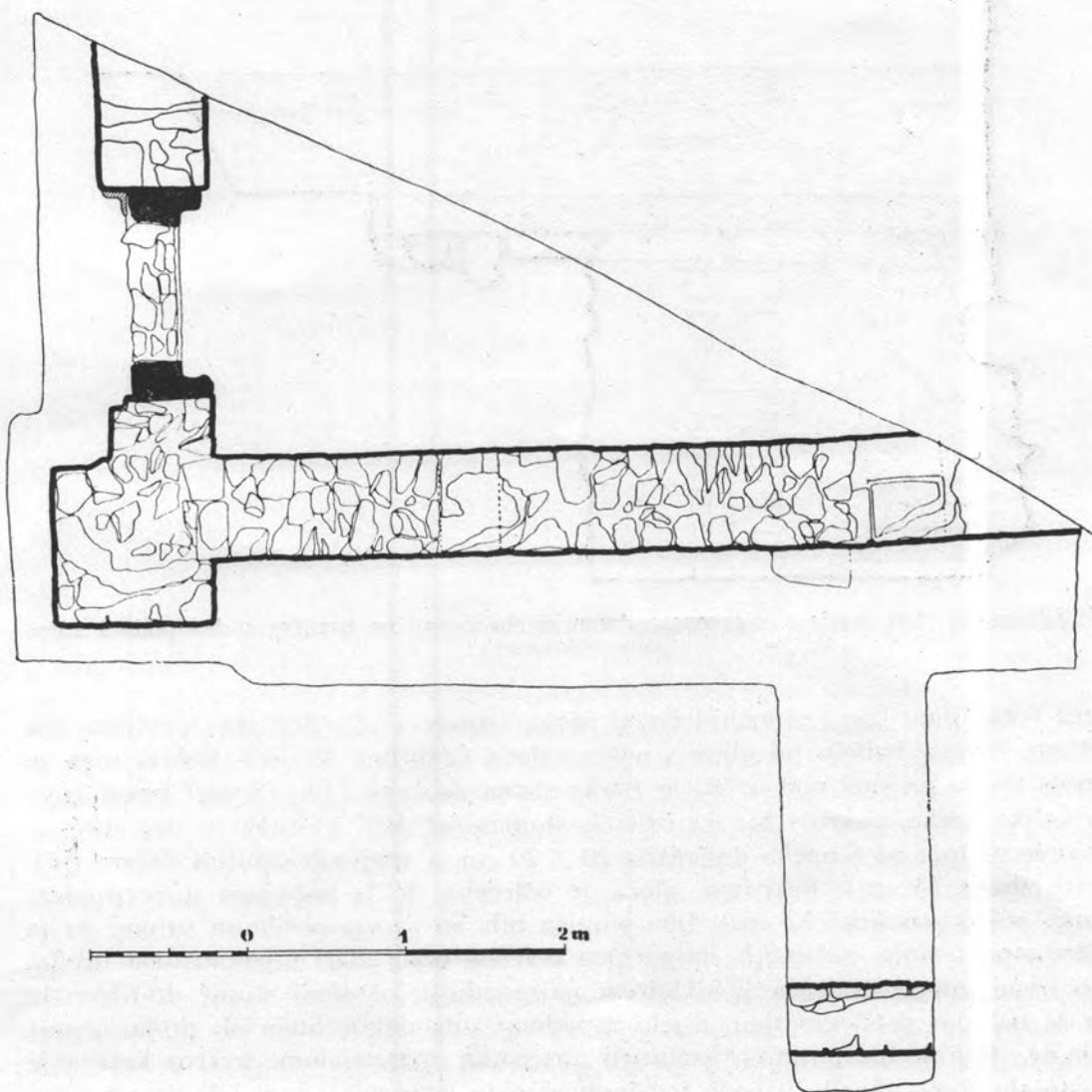
Uz zapadni postament nađen je slomljeni stup iz krupno zrnatog mramora, a u istoj liniji, za 1,50 m južnije, nalazi se još jedan postament, po čemu se može utvrditi, da se pred južnim vratima nalazilo predvorje. Dva stupa, koja su u prošlom stoljeću otkrivena upravo u ovom dijelu parka, vjerojatno su također pripadala južnom predvorju ili portiku građevine.

U najistočnijem dijelu južnog zida (sonda u susjednom dvorištu) na 70 cm udaljenosti od jugoistočnog ugaonog pilastra nalaze se jedna bočna vrata širine 1,20, visine 1,48 m, koja su zazidana, a ne leže na istoj osi sa istočnim bočnim vratima na sjevernom zidu građevine (sl. 36, na tabli). Ispunu vrata čini veće pritesano kamenje složeno u redove. Čini se da su postojala još jedna bočna vrata s južne strane jugoistočnog ugaonog pilastra (najjužniji dio istočnog zida), koja su kasnije pregrađena, jer su vidljivi blokovi i fuge u razmaku od 2,30 m, a struktura se zida između njih razlikuje od one ostalog zida (sl. 9).

Na nutarnjem licu zapadnog zida djelomično se sačuvao sistem za grijanje od tegula hamata i tubula, kroz koje je strujao topli zrak. Javlja se u dužini od cca 14,50 m, a do visine od 1,20 do 1,70 m. On teče i preko zazidanih vrata, ali prestaje na mjestu gdje se javlja niski pilastar ili dovratnik, koji leži u istoj liniji sa zapadnim pilastrom eksedre (sl. 37, na tabli). U južnom i srednjem dijelu zida ovaj sistem je u lošem stanju, jer su hamate spuznule s gornjih dijelova zida i zajedno sa sedrom oblikovale gromade po zidu. U najdonjem dijelu zida prekrila ih je zidna slikarija sokla u visini od cca 30 cm. Sjeverno od zazidanih vrata vidljivi su tubuli koji su nešto bolje sačuvani i djelomično neporemećeni do visine od 1,20 m.

Na sjevernom zidu nema traga tubulaciji. Na djelomično otvorenom istočnom zidu vide se ostaci tubula do visine od 1 m, ali su jako poremećeni i oštećeni, te zajedno sa sedrom čine gromade upravo kao i na spomenutom zapadnom zidu. Na južnom zidu nema traga vertikalnom grijanju.

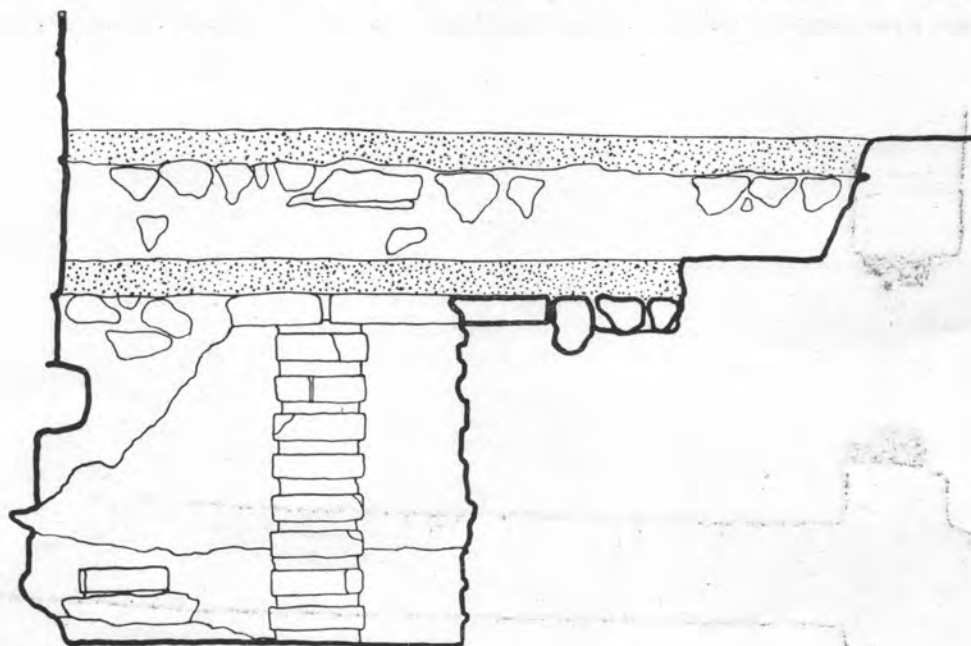
Svi su zidovi ovoga objekta bili građeni od većih i manjih poluobrađenih kamenova, a jezgra im se sastoji iz kamena lomljenaka, koji je vezan bijelo-žučkastom žbukom sitnog i krupnijeg agregata, bez primjesa opeke. Na vanjskom su licu zida vidljive horizontalne fuge i to prva na visini od 1,17 m od poda, a druga poput sokla na 1,70 m. Struktura je zida ispod sokla i iznad njega različita, jer je u donjoj partiji kamenje duguljasto i položeno u horizontalne nizove, dok se u gornjem dijelu na to više nije pazilo. Vanjska je žbuka nanescena u četiri sloja od kojih je donji grublji i služio je za ispunjenje fuga, dok su gornji finiji i zaglađeni (sl. 38, na tabli). Na sjevernom dijelu istočnog zida nakon najdonjeg sloja bjelkaste žbuke 18 mm debljine slijedi 3 mm deo sloj ružičaste izolacione žbuke s primjesom sitno tucane opeke (zaštita od vlage), zatim sloj bijele čvrste žbuke 15

9. Tehnički snimak jugoistočnog kuta kupališne bazilike (sonda u vrtu Pipelek).

mm debljine, pa četvrti sloj od 18 mm na kome je tanka navlaka mramorne prašine, koja je bila podloga za zidnu slikariju. Pilastri su imali dva sloja žbuke, a na srednjem južnijem javlja se trag treće žbuke, nešto grublje, valjda iz vremena obnove zgrade.

Cijela zgrada bila je prekrita debljim žbukanim podom od vapna miješanog krupnije tucanom opekom, koji je na površini glačan, te djeluje poput crvene marmorizacije (vidi sl. 37). Pod leži na dubini od 2,80 m, a na njemu se ne vidi trag od stupova, koji bi bili nosači krovne konstrukcije. S obzirom, da je u sjeverozapadnom i jugozapadnom kutu pod bio jače oštećen, mogla se ispitati njegova struk-

10. Situacijski plan sonde u sjeverozapadnom dijelu kupališne bazilike s dva poda i stupićem hipokausta.

tura i debljina, kao i situacija ispod njega (sonde 1, 2). Pod ima debljinu cca 15 cm, leži na naboju od gline s nešto valuća (debljine 20 cm). Nakon toga se javlja još jedan niži pod iz bijele žbuke slične debljine (10—15 cm) ispod koga su velike opeke, pokrovi hipokaustičnih stupića (sl. 10). Vidljiva su dva stupića, koja se sastoje od 8 opeka dimenzija 20×20 cm, a spojenih debljim slojem ružičaste žbuke (4 cm). Pokrovna ploča je oštećena, te je sačuvana u potpunosti samo jedna stranica (52 cm). Oba stupića bila su zasuta antiknim šutom, pa je vjerojatno u doba polaganja najgornjeg crvenog poda stari hipokaustični uređaj bio izvan upotrebe. Kada je uklonjen najzapadniji, oštećeni stupić utvrđeno je da se na tom najsjevernijem dijelu zapadnog zida nalazi otvor ili prolaz poput kanala, koji je bio potpuno ispunjen urušenim materijalom, a kroz kojega je postojala komunikacija između istočnog objekta i prostora, koji leži zapadno, no zasada nije istražen.

Slična je situacija bila i u jugozapadnom kutu građevine, gdje su također nađena dva poda, samo što se ovdje moglo utvrditi da starija slikarija sokla seže ispod kasnijeg crvenog poda za cca 12 cm i da je ona iz vremena bijelog žbukanog poda, jer kod njega završava oblim prijelazom (sl. 39, na tabli).

U sjevernom se dijelu građevine nalazi velika polukružna eksedra, koja je tjemenom prislonjena uz sjeverni zid, odnosno spaja ih dilatacioni zid 65 cm debljine (sl. 40, na tabli). Eksedra ima raspon od 9,20 m, a radijus od 4,80 m. Debljina zida je 80 cm, a visina u zapadnom dijelu 2,50 m, dok je u istočnom cca 2,30 m. Od tjemena prema istočnom kraku bila je oštećena još u prošlom stoljeću prilikom prekopavanja terena i to u donjem dijelu u dužini od 2 m, a u gornjem 4,80 m (restaurirano). Na oba kraja završava pilastrima veličine $1,30 \times 1$ m (zapadni) i $1,23 \times 95$ cm (istočni). Zapadni je sačuvan do visine od 2,20 m, a istočni do visine od 1,80 m. Eksedra ima pod iste kvalitete kao crveni pod u cijeloj građevini, samo je nešto višeg nivoa, te je odvojen stepenicom dužine 6,8 m, širine 30 cm, visine 20 cm. Vanjsko je lice eksedre građeno od manjih i većih poluobrađenih kamenova, koji se u raznim položajima nižu na redove, a spojeni su bijelom žbukom krupnog agregata. Na 1 m od poda teče vijenac od dvostrukog niza opeka, koje su na nekim mjestima stavljene po cijeloj dužini (38 cm), a na nekim po užoj strani (37 cm), dok su mjestimično umetnuti samo manji komadi (10–17 cm). Preko toga je stavljena bijela žbuka ispunjena pljevom, koja je na površini zaglađena, a na nju nanescena slikarija. S nutarnje strane zid ima sličnu teksturu i vijenac od dva reda opeke, ali se iznad njega na 15 cm razmaka javlja na tjemenu još jedan kraći niz, koji je vjerojatno kasnije umetnut prilikom popravka zida. Vezivna žbuka je bijelo-žučkasta s krupnim agregatom (do 10 cm), dok je gornja žbuka iste kvalitete kao i na vanjskom licu, te je na nju nanescena slikarija.

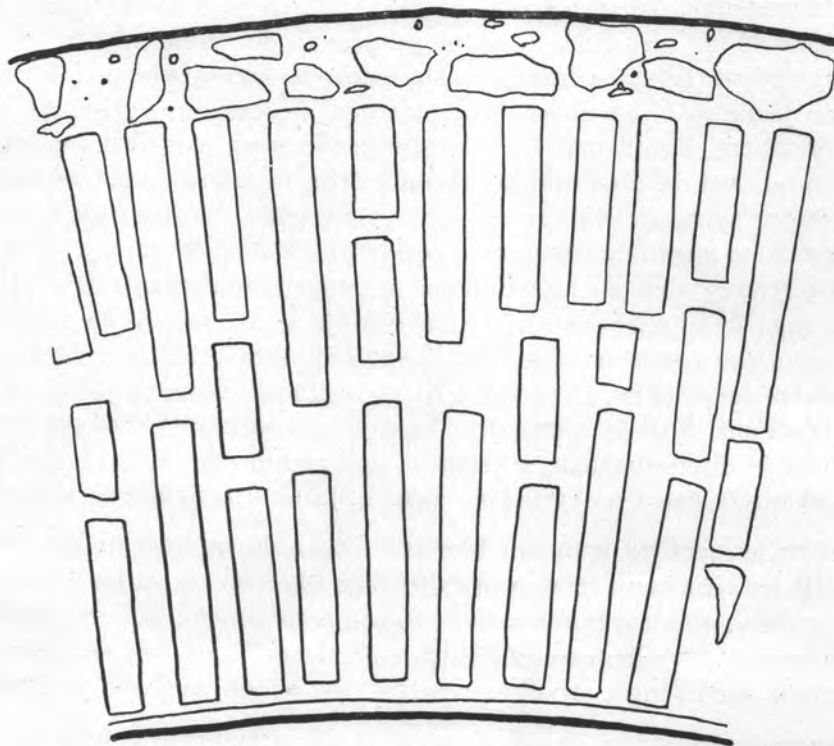
Pilastri su građeni od kamenih blokova i nekoliko redova opeka i to nepravilno, tako da na zapadnom imamo prvo tri reda blokova, pa zatim 5 redova opeke s prednje strane, a 4 reda s bočne strane, nakon čega slijede opet dva reda blokova i jedan red opeke naizmjenično. Na istočnom pilastru najgornji red blokova ima nagib u smjeru pada (jug), jer ih je povukao luk svoda prilikom urušavanja.

U jugozapadnom dijelu eksedre nađen je dio spomenutog luka u dužini od 4,50 m, a širini od 1,50 m (vidi sl. 40). On se sastoji od nizova masivnih opeka veličine 40×28 cm, koje su spojene ružičastom, nepropusnom žbukom s krupnim česticama opeke (deblj. 4–5 cm) (sl. 11). Mjestimično su vidljive i manje površine slikarije svijetlocrvene boje s bijelim trakama i tamnije crveni pojasevi.

Između zapadnog pilastra eksedre i zapadnog zida objekta čini se da su se nalazila jedna vrata. Naime na zapadnom je zidu građevine vidljiv niski pilastar dužine 1 m, širine 30 cm, koji ima dva žbukana nosa, a pred kojim potpuno pre staje crveni pod, te počinje opločenje od opeke u širini od 1 m, koje s južne strane ima istaknuti ožbukani rub. Ovu pretpostavku potkrepljuje i činjenica da se na niskom pilastru i pilastru eksedre nalazi 20 cm široki pojas gara, a u dnu velika količina paljevine, vjerojatno od izgorjenih drvenih dovratnika.

Istočni objekt bio je opremljen slikarijama od kojih su se neke sačuvale na samom zidu, dok su ostale otpale sa zidova i stropa tako, da su ležale licem na podu zgrade⁵.

Na zapadnom se zidu, kako smo već spomenuli, sačuvala slikarija sokla u dužini od cca 15 m, a do visine od 30 cm (sl. 12). Ona je crvenosmeđaste boje, a sastoji se od polja, koja su odvojena okomitim crnim trakama poput pilastra, a u kojima se nalazi crna vitica vertikalno položena, koja prema dolje završava crnim listom vinove loze. Sjeverno od zapadnih zazidanih vrata sačuvaao se osim slikarije sokla i pojas slikarije iznad njega i to s motivom jajastog niza, u visini od 65 cm.

11. Detalj urušenog luka u eksedri.

Nakon crnih horizontalnih traka, kojima je slikarija sokla obrubljena prema gore, nižu se pojasevi i trake crvene i bijele boje, a u širem bijelom pojasu vide se šiljaste jajnice smeđaste boje. U najsjevernijem dijelu istog zida nalaze se manje površine slikarija, koje su jedva vidljive ispod skramice sedre, tako da se tek nazire svijetlocrvena podloga i crvene vijuge marmorizacije. U istočnom dijelu sjevernog zida, i to sa zapadne i istočne strane istočnog prolaza iza eksedre, također se nalaze

⁵ Detaljna analiza zidnih slikarija ulazi u okvir posebnog rada, koji priprema B. Vikić —Belančić.

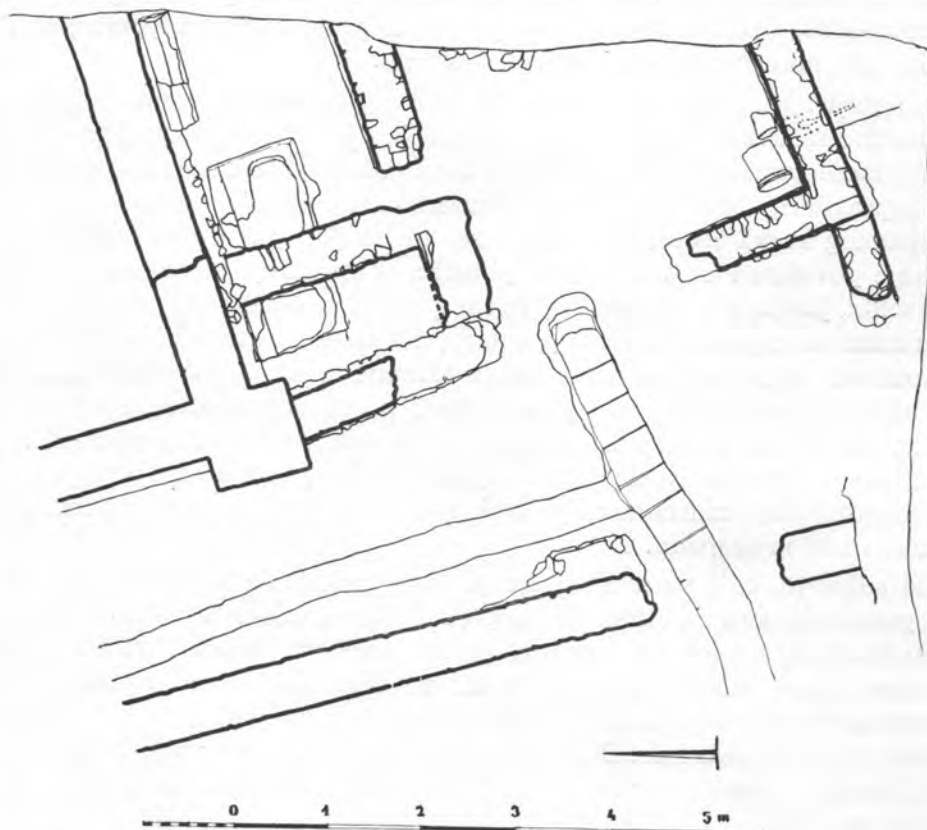
veće površine zidnih slikarija. Zapadno od vrata iznad sokla istog karaktera kao što je onaj na zapadnom zidu, ali ovdje djelomično prekriven kasnijim crvenim podom, javlja se dio pano-kompozicije u tamnocrvenom okviru. U njemu su dva manja svjetlocrvena polja u plavom okviru i tragovi crvenih vijuga. S istočne strane vrata sačuvala se zidna slikarija do visine od 40 cm, no ovdje je sokl ostao većim dijelom ispod crvenog poda, te je vidljiv svega u pojasu od 18 cm. Time je crna vitica ostala pod podom, a uočljive su samo crne trake pilastra. Iznad je opet crveni okvir obrubljen s gornje strane bijelom i crvenom trakom, a zatim slijedi crveni pojas. Na samom sjevernom dijelu istočnog zida slikarija ima visinu od 40 do 80 cm. Vidljiv je dio peteljke lista vinove loze, koji je ovdje ostao ispod poda, zatim tamnocrveni okviri dužine 90 cm., a širine 75 cm, te polja duga 76 cm, ali neodređene širine, radi oštećenja. Da li je unutar polja bio kakav ukras, ne može se utvrditi radi mnogo ožiljaka i skramice sedre.

I eksedra je s vanjske i nutarnje strane bila bogato ukrašena, no slikarije su se tek djelomično sačuvala. Vanjska strana imala je vertikalno položena pačetvorinasta polja u tamnocrvenim ili bijelo-plavim okvirima, koja su motivom crvenih mrežica ili nepravilnih okašca imitirala mramornu oplatu (sl. 41). U sjevernom dijelu zapadnog kraka sačuvalo se nekoliko takvih polja, dok na istočnom kraku samo manje površine i uz sam istočni pilastar. S unutarnje strane eksedre, iznad slikarije sokla, javljaju se crveno uokvirena polja s rozetama i girlandama, ali su sačuvana samo uz zapadni i istočni pilastar (vidi sl. 40, na tabli). Pilastru su također bili oslikani svjetlocrvenim poljima u tamnije crvenim okvirima, koja prate crvene i bijele trake, ali je i ovdje gotovo cijela površina prevučena skramicom od sedre, tako da se boje i ukras tek naziru. Na istočnom pilastru sa njegova sjevernog boka vide se u polju debele crvene vijuge nanese slobodnim potezima kista, koje također imitiraju marmorizaciju. Slikarije na pilastrima imaju visinu od 1,20 m (istočni) i 1,30 m (zapadni).

Pored slikarija, koje su se sačuvala po zidovima, našlo se mnogo fragmenata na podu građevine, koji su otpali sa stropa, zidova, ili sa svoda eksedre. Na tim se ulomcima javljaju nizovi plavo-bijelih perla, crno obrubljenih, zeleni rombovi s cvjetovima, rozete u kasetama, jajasti niz na crvenoj ili smeđoj podlozi, sferni trokuti crvene ili žute boje, smeđa polja s plodovima, fragmenat s glavom bradatog muškarca, dio pejzaža i dr. Boje su intenzivne i svježije, a na nekim se fragmenatima vidi šatiranje kako bi se dobio dojam dubine, odnosno perspektive (sl. 43) a, b, c, d, e, na tabli).

Istočno od velike građevine, a uz njen istočni zid pruža se trijem, koji je zasad ispitan u sjevernom dijelu u dužini od 5,50 m, a u južnom dijelu u dužini od 2 m (sl. 42), dok srednji nije moguće istražiti zbog nasada i ograde parka. Širina trijema je 2,60 m, a pod mu leži na dubini od 2 m. Pod je od crvene ilovače, ali je sav rastočen, te je bio prekrit opekom, koja je istrunula. Podloga poda se sastoji od naboja zeleno-sive pjeskovite ilovače. Opeke su se poda tek na pojedinim mjestima sačuvala kao npr. uz zapadni zid trijema. Opeke su duge 32 cm, široke 15 cm (oštećene) a debele 2 cm. Istočni je zid trijema visok cca 2 m, a leži na pločama iz pješčenjaka debljine 30 cm. Ove su ploče sekundarno upotrebljene za temeljenje zida trijema, te strše s njegove istočne strane za cca 20—24 cm, tako da djeluju poput

stepenice. Duge su 1,45 i 1,55 m. Ispod sjevernije ploče nalazi se neki stari temeljni zid pravca sjever-jug, širine 40 cm, koji zakreće prema istoku i nestaje u stijeni iskopa (visina 38 cm). Istočni zid trijema građen je iz većih pritesanih blokova bijelog kamena, a u najdonjem se redu nalaze četiri velika bloka iz žutog pješčenjaka, od koga su uopće građeni svi najstariji zidovi u kompleksu kupališta, te su ovdje sekundarno upotrebljeni. Vezivna žbuka je žućkasto bijela s dosta vapna i sa sitnim agregatom do 2 mm. Vanjska nije sačuvana. Na zapadnom zidu trijema, tj. na vanjskom licu istočnog zida građevine, vidljivi su u donjem dijelu ostaci slikarije plave i zelene boje na crnoj podlozi, koja se sastoji od segmenata, što se dodiruju i djeluju poput girlande (sl. 13).

14. Situacijski plan arhitekture južno od kupališne bazilike, sa starim temeljnim zidovima i kasnijim nadogradnjama

SITUACIJA JUŽNO OD KUPALIŠNE BAZILIKE

Na kupališnu je baziliku kasnije dograđen jedan drugi objekt od koga je zasad istražen samo zapadni dio u potpunoj dužini od 6 m, a djelomičnoj širini od 4 m (sl. 14). Istočni dio leži izvan linije iskopa. Zapadni je zid prislonjen uz sam jugozapadni ugaoni pilastar kupališne bazilike, i to na njegovu žbuku, te ima pravac sjever-jug, ali s malim otklonom prema istoku. Jako je oštećen, te pošto

teče u dužini od 1,20 m nedostaje u rasponu od 3,40 m, pa se opet nastavlja (1,50 m) i zakreće prema istoku. Istočni krak, tj. južni dio ove dogradnje, dug je 2,15 m, širok 50 cm, a visok 1,35 m, te leži na jednom starijem proširenom temeljnom zidu, visine 65 cm, koji strši cca 20 cm izvan linije gornjeg zida. Ispod njegova zapadnog kraka nalazi se također jedan stariji zid, koji teče prema zapadu u dužini od 1 m, širini 48 cm, a visini od 70 cm.

Jugozapadni ugao dograđenog objekta zidan je od masivnih blokova, dok su zidovi iz većih pritesanih kamenova spojenih bijelom žbukom krupnog agregata (sl. 44, na tabli). Stariji temeljni zidovi, na kojima leži, građeni su od manjih pritesanih kamenova, slaganih na redove, a žbuka je čvršća i sa sitnijim agregatom. Na samom se južnom zidu nalazi četverougao ni otvor (32×20 cm, dub. 52 cm) u kome leži olovna vodovodna cijev, promjera 22 cm, sa širokim spojnim šavom. Cijev je duga 1,50 m, ima smjer sjeveroistok-jugozapad i nestaje u južnoj stijeni iskopa. Otvor u zidu je obložen opekom (52×20 cm, debljine 7,5 cm). S obzirom da je ovaj dio bio ranije prekopan, javlja se recentni šut i unutar objekta i s njegove južne strane, sve do 2,20 m od gornjeg ruba parka. Nakon toga počinje sloj sedre debljine 40 cm, a zatim se na 2,60 m ulazi u sloj antiknog šuta. U tom se sloju našlo unutar jugozapadnog kuta ovog objekta 3 velika fragmenta stupova iz pješčenjaka (dužine 48 cm, promjera 34 cm; dužine 48 cm, širine 15 cm; dužine 30 cm, širine 16 cm) (sl. 45, na tabli). S južne strane objekta otkriveni su u istom sloju fragmenti grublje keramike, stakla, jedna S fibula, te kasnoantikni vrlo patinirani novčić. Na 3,30 m došlo se do bijelo žbukano poda, ispod koga je naboj od ilovače, kamena i opeke, a na 4,20 m do sedre zdravice.

Prilikom čišćenja neposredno uz južni bok južnog zida kupališne bazilike otkriven je zid koji teče u istom smjeru, a prislonjen je na žbuku južnog zida, te djeluje poput jedne stepenice, širine 25 cm, a visine 35 cm (vidi sl. 14). Također se na 3 m dubine došlo do crvenog poda od žbuke s tucanom opekom, koji je za 20 cm niži od poda bazilike. Da bi se ispitala situacija ispod poda, načinjena je sonda veličine 80×55 cm. Ona je dala slijedeću sliku: Utvrđeno je, da spomenuti zid, što teče paralelno s južnim zidom i naliči na jednu stepenicu seže još dublje, tj. 20 cm ispod crvenog poda, a s njim pod pravim kutom leži još jedan stariji zid pravca sjever-jug (1,15 m udaljen od jugozapadnog pilastra), koji ide u dubinu od 70 cm, a dug je cca 1,80 m. Ovaj pod pravim kutom zakreće prema zapadu, zatvarajući prostor $2 \text{ m} \times 1,20 \text{ m}$). U sondi se osim toga našlo fragmenata opeke, gar i nekoliko fragmenata keramike. Ti su zidovi vremenski stariji od kupališne bazilike i imaju bijelu žbuku sitnog agregata. Istočno od sonde, također uz južni zid građevine na dubini od 2,25 m, nađena je polovica jednog velikog ulomka mramornog stupa dužine 1,25 m, koji je ležao na sloju urušene opeke i gara, a vjerojatno je pripadao portiku južnog portala. Kraj njega se nalazio i ulomak ruke neke statue od mramora.

KOMPLEKS SJEVERNIH PROSTORIJA

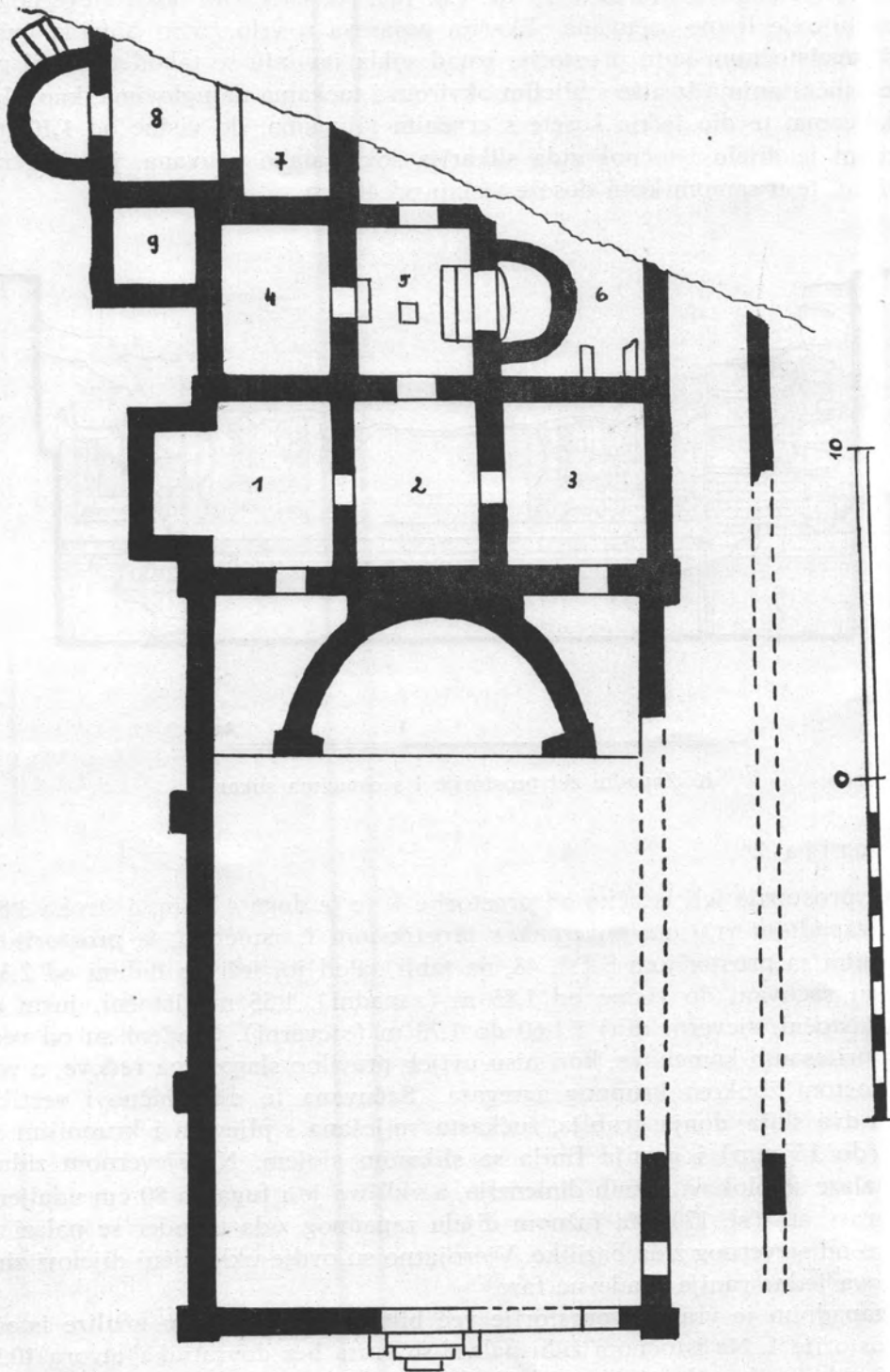
Prostorija 1⁶

Ova prostorija leži najzapadnije od svih prostorija dograđenih na kupališnu baziliku u smjeru sjevera (sl. 15). Duga je 5 m a široka 3,50 m, te je na zapadnoj strani proširena u uglatu nišu širine 2 m, a dužine 3 m (sl. 46, na tabli). Niša je svojim južnim zidom prislonjena na sjeverozapadni ugaoni pilastar kupališne bazilike, te ima debljinu zida 90 cm i pojačanje od kamenih blokova između kojih je opeka vezana slojem žbuke (4—6 cm). U donjem dijelu su 2—3 reda opeka između blokova, a u gornjem naizmjenično red blokova i red opeka. Na južnom dijelu zapadnog zida vidljiv je ispod oštećenih slikarija luk od opeke jednog kasnije zazidanog otvora, širine 1 m, a visine 1,28 m. Na istočnoj se strani nalaze vrata, kojima je ova prostorija vezana s prostorijom 2, a ima prolaz i u kupališnu baziliku kroz vrata na južnom zidu. Ovo su u isto vrijeme i zapadna bočna vrata spomenute građevine (vidi sl. 32). Zidovi su niše sačuvani do cca 1,30 m (zapadni), 1,60 m (južni), 1,80 m (sjeverni). Građeni su od većih i manjih blokova (veći u donjem dijelu), složenih na redove s proredom od dva niza opeka. Vezivna žbuka je bjelosivkasta s krupnim agregatom do 10 mm. Preko nje je nanesena vertikalna žbuka u dva sloja i to donja žućkasta i grublja, a gornja finija, na koju je došla zidna slikarija.

Istočni je zid prekinut otvorom vrata širine 1,35 m od kojih se sačuvao južni dovratnik od tesanika širine 56 cm, vis. 1,20 m, a sjeverni dio nedostaje. Prag je vrata visok 5 cm. Zid je građen od većih i manjih pritesanih kamenova, koji nisu pravilno slagani na redove, a vezivna je žbuka sivkastobijela, krupnog agregata. S obje se strane vrata vide tragovi gorenja. Sjeverni zid, visine 2,30 m, bio je opremljen tubulima (sl. 47, na tabli). Sačuvala su se tri reda do visine od 1 m, a četvrti najdonji vidljiv je u horizontalnom presjeku, jer seže ispod poda. U samim kutovima ostalo je 6 redova, tj. do visine od 1,50 m. Tubuli su mjestimično cijeli, a od nekih je ostala samo poledina pričvršćena uz zid debljim slojem ružičaste žbuke (debljine 3,50 cm). Tubuli imaju veličinu $26 \times 10 \times 10$ cm, a otvor $14,5 \times 6,5$ cm. Zid je građen na isti način kao i istočni samo ima mjestimično umetnute komade opeka, a u najgornjem dijelu 2 niza horizontalno položenih opeka, i otvor, tj. pačevorinastu šupljinu 17×13 cm.

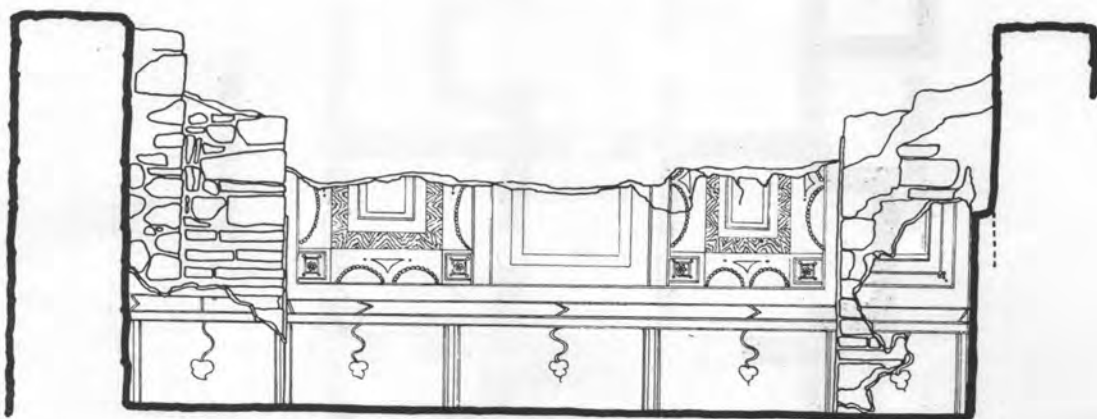
Pod prostorije je od vapna miješanog tucanom opekrom, na površini je crven i glačan slično kao i u bazilici i eksedri, a leži na dubini od 2,45 m. Ta je prostorija bila bogato oslikana, te su se sačuvale veće površine po svim zidovima i u niši (osim sjevernog zida s tubulima). Na zidovima niše javlja se iznad slikarije sokla sa crnim pilastrima i viticom, motiv tamnocrveno uokvirenih polja, u kojima su manji svijetlocrveni kvadrati u dvostruko bijelom okviru s tačkicama na uglovima, zatim lukovi horizontalno i vertikalno položeni, obrubljeni caknama i bijelim tačkama, vertikalni pojasevi crvene, tamnozeleno i žute boje, bijeli okviri s

⁶ Signatura prostorija teče onim redom kako su otkrivene.

15. Plan kupališne bazilike sa sjevernim nadograđenim prostorijama.

crvenim vijugama marmorizacije i dr. (sl. 16). Na istočnom boku sjevernog zida niše osobito je lijepo sačuvana slikarija pojaseva u vrlo živim bojama (vidi sl. 47). U jugoistočnom kutu prostorije iznad sokla javljaju se također crveni pravokutnici, slični onima iz niše s bijelim okvirom i tačkama na uglovima, kao i lukovi sa caknicama, te dio jedne kasete s crvenim vijugama, do visine od 1,10 m. Na sjevernom je dijelu istočnog zida slikarija sokla slabo očuvana, jer je stradala od požara, te u samom kutu doseže visinu od 40 cm.

16. Zapadni zid prostorije 1 s ostacima slikarija.

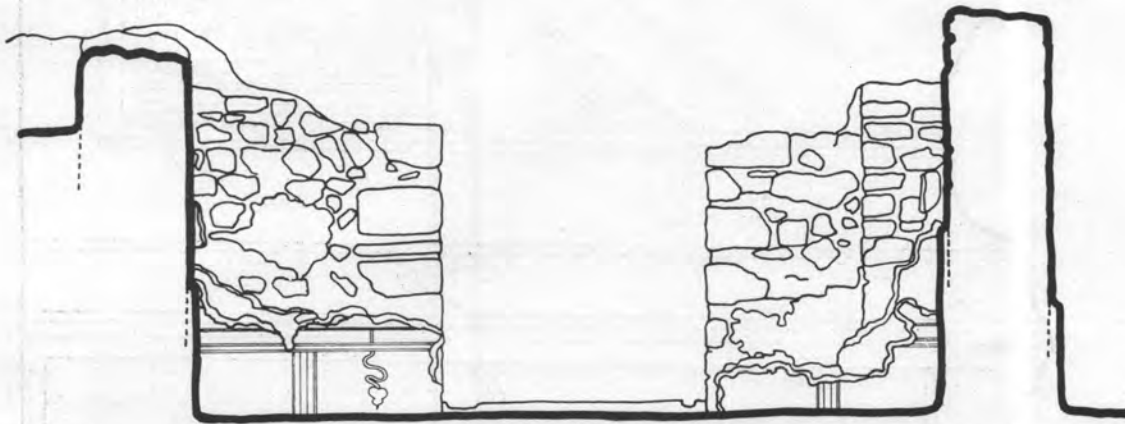
Prostorija 2

Ova prostorija leži istočno od prostorije 1, te je duga 4,85 m, a široka 3,80 m. Ona je zapadnim vratima povezana s prostorijom 1, istočnim sa prostorijom 3, a sjevernim sa prostorijom 5 (sl. 48, na tabli). Pod joj leži na dubini od 2,30 m. Zidovi su sačuvani do visine od 1,85 m (zapadni), 1,55 m (istočni, južni dio), 1,90 m (istočni, sjeverni dio) i 1,60 do 1,70 m (sjeverni). Građeni su od većih i manjih pritesanih kamenova, koji nisu uvijek pravilno slagani na redove, a vezani su žučkastom žbukom krupnog agregata. Sačuvana je djelomično i vertikalna žbuka u dva sloja, donja grublja, žučkasta, miješana s pljevom i krupnijim agregatom (do 15 mm) i gornja finija sa slikanim slojem. Na sjevernom zidu, uz vrata, nalaze se blokovi raznih dimenzija, a vidljiva je i fuga na 80 cm udaljenosti od otvora vrata (sl. 17). Na južnom dijelu zapadnog zida također se nalazi fuga na 63 cm od sjevernog zida bazilike. Vjerojatno su ovdje uklopljeni dijelovi zidova ili stupova jedne ranije građevne faze.

O zapadnim je vratima prostorije već bilo govora prilikom analize istočnog zida prostorije 1. Na istočnom zidu nalaze se vrata bez dovratnika otvora 10,5 m. Uz ovaj zid ispod poda teče kanal širok 50 cm. Na sjevernom zidu su također vrata bez dovratnika široka 1,30 m s pragom širine 50 cm, a visine 17 cm. Na oba

su kraja praga, a 20 cm udaljenosti od zida, udubljenja, vjerojatno utori dovratnika (11 cm i 5 cm širine), koji su bili drveni, jer su na pragu i zidu ostali jaki tragovi paljevine drveta (sl. 48. i 49, na tabli).

Prostorija je bila lijepo ukrašena, ali su slikarije osim u jugozapadnom kutu dosta slabo ušćuvane i nagorene. Sokl je i ovdje ukrašen crnim vertikalnim trakama poput pilastra i crnom viticom s listom vinove loze, a prema gore završava tamnocrvenim pojasom. Na sjevernom zidu je sačuvan do visine od 60 cm (zapadni dio) i 40 cm (istočni dio), na zapadnom zidu u visini od 55 cm, na južnom samo uski pojas pri podu, koji ide i preko sjevernih zazidanih vrata u visini od 20 cm. U samom jugozapadnom kutu, kako smo spomenuli, sačuvao se i dio slikarije iznad sokla do visine od 1,15 m i to: u velikim crveno uokvirenim poljima

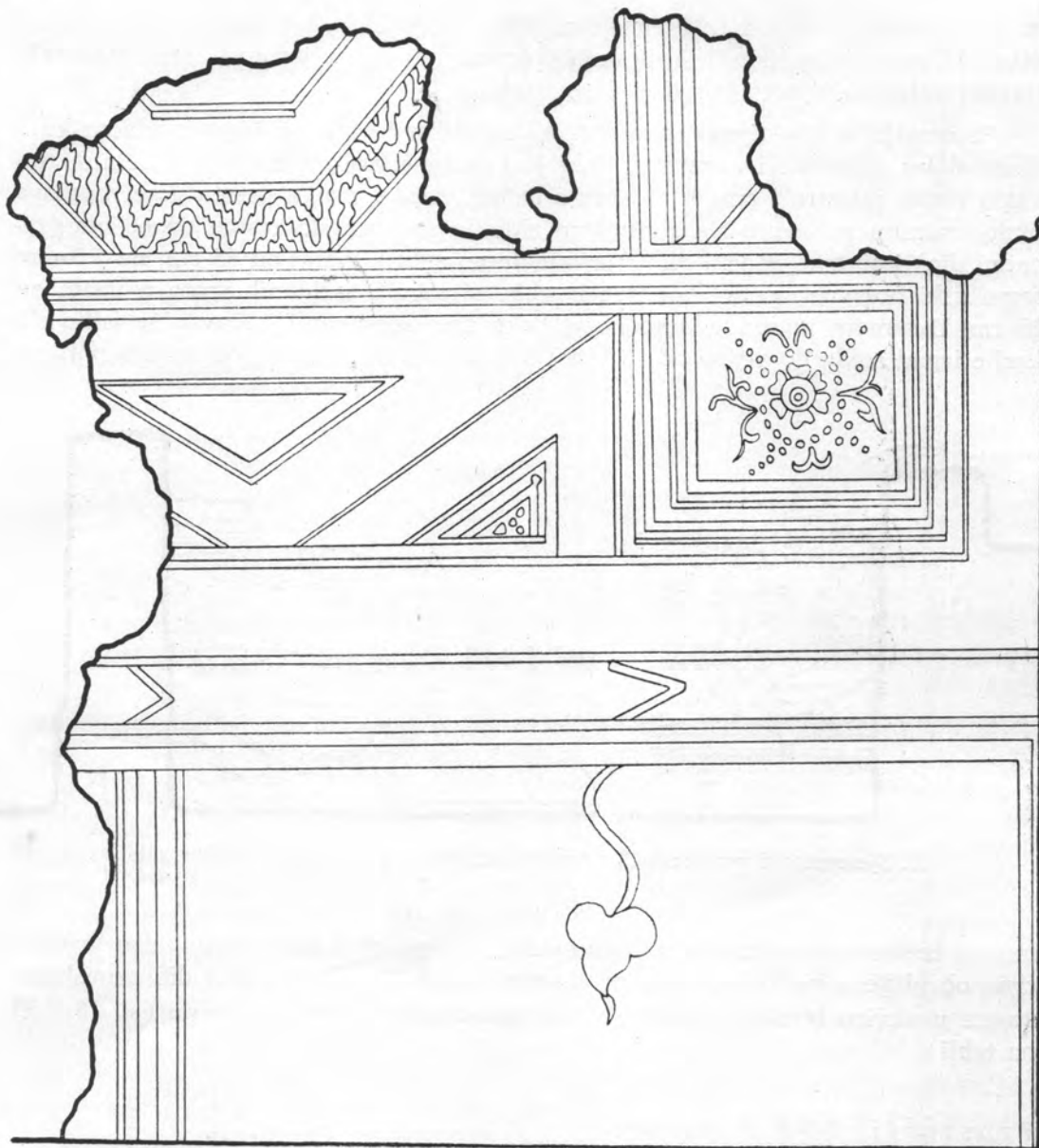

17. Sjeverni zid prostorije 2 s vratima i fugom na istočnom dijelu zida.

motivi četverouglate kasete s bijelo-plavom rozetom i voluticama, dva trokuta crno obrubljena na svijetlocrvenoj i tamnocrvenoj podlozi, kao i dio osmokutne kasete u okviru bijeloplave boje s crvenim vijugama marmorizacije (sl. 18 i 50, na tabli).

Prostorija 3 (sl. 51, na tabli)

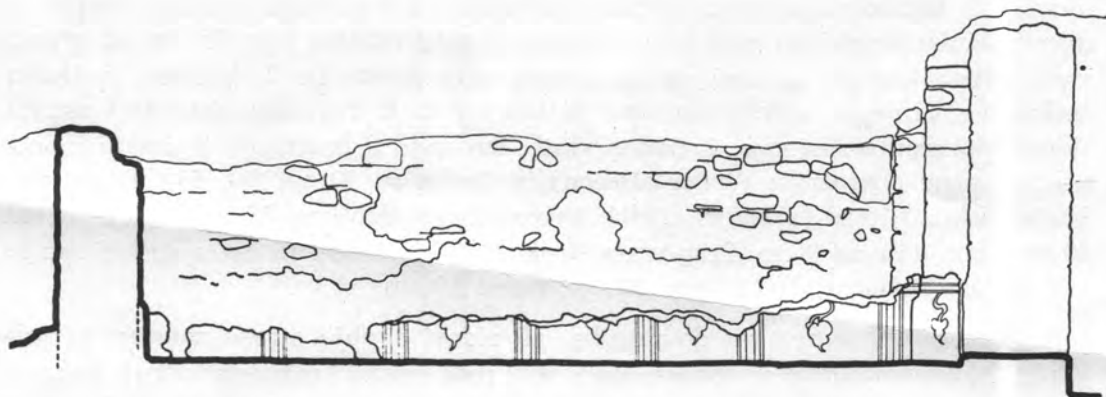
Ova prostorija leži istočno od prostorije 2 i povezana je s njom zapadnim vratima, kao i s kupališnom bazilikom kroz njena istočna bočna vrata. Dužina joj je 4,85 m, širina 4,20 m, a visina je poda ista kao u prostoriji 2, tj. 2,30 m. Zidovi su slabo sačuvani i jako prožeti sedrom, tako da se ne vidi tekstura, a široki su 52—54 cm. Zapadni je sačuvan do visine od 1,90 m (sjeverni dio) i 1,55 m (južni dio), sjeverni do visine od 1,80 m (zapadni dio) i 1,35 m (južni dio), istočni zid do visine od 1,50 m, a južni je visok 1,55 m. Na istočnom zidu uz sam sjeveroistočni ugaoni pilastar bazilike, na kojeg je zid dograđen, vidljiv je uski pilastar (20 cm) ili dovratnik, pa se čini da su ovdje bila jedna bočna vrata (široka 1,25).

18. Južni zid prostorije 2 s ostacima zidnih slikarija.

Ona su kasnije bila zazidana, a preko njih je došla zidna silkarija (sl. 19). Tom se prilikom nije dovoljno pazilo na liniju zida tako da je on uži na mjestu zazidanih vratiju, a time je i ploha sačuvane slikarije na tom mjestu uvučena, odnosno uleknuta.

Vezivna je žbuka zidova žučkasta i srednje velikog agregata, dok je vertikalna u dva sloja kao i u ranije analiziranim prostorijama, donja grublja a gornja finija (svaka 15 mm debljine). Na južnom su zidu uz vrata vidljivi otisci na ružičastoj

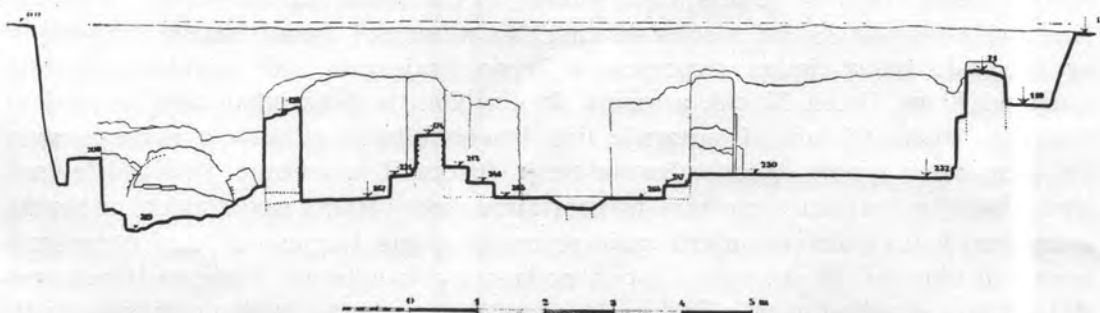
19. Istočni zid prostorije 3 sa slikarijama sokla i tragom vrata uz sjeveroistočni ugaoni pilastrar kupališne bazilike.

podlozi od dva tubula, a na južnom dijelu zapadnog zida sačuvala su se djelomično dva reda nagorenih tubula do visine od 65 cm (sl. 52, na tabli). Uz zapadni zid teče ispod poda kanal širine 50 cm, poput onog iz prostorije 2. Zbog oštećenja u podu mogao se kanal detaljnije ispitati i nazrijeti 1 stupić hipokausta. Kanal ima zid od opeke debljine cca 20 cm, dok je pod debeo 13 cm i načinjen je od vapna u kojeg su umiješane krupne čestice tucane opeke.

Slikarije su slabo sačuvane i to samo u najnižim dijelovima zidova. Naziru se crni pilastri i dijelovi vitica na istočnom zidu u visini od 20–30 cm (vidi sl. 19), na sjevernom zidu do visine 20–40 cm, a u jugoistočnom kutu slikarija oblo prelazi preko pilastra bazilike do visine od 50 cm.

Prostorija 5 (sl. 53. i 48, na tabli)

Iz prostorije 2 ulazi se u prostoriju 5, kroz sjeverna vrata. Ona je duga 4,50 m, a široka 3,50 m, te joj pod leži na dubini od 2,40 m. Osim prema prostoriji 2, otvorena je u smjeru zapada (prostorija 4) i sjevera (neistražena prostorija), a iz nje se na istočnoj strani prilazilo u jedan bazenčić (sl. 20). Zidovi su sačuvani do visine od 1,90 m (zapadni), 1,70 m (istočni), 1,50–1,70 m (južni, istočni i zapadni dio) i 1,70 m (sjeverni). Širina je zidova 60–62 cm. Građeni su od polu-

20. Presjek Z—I kroz prostorije 4, 5 i 6.

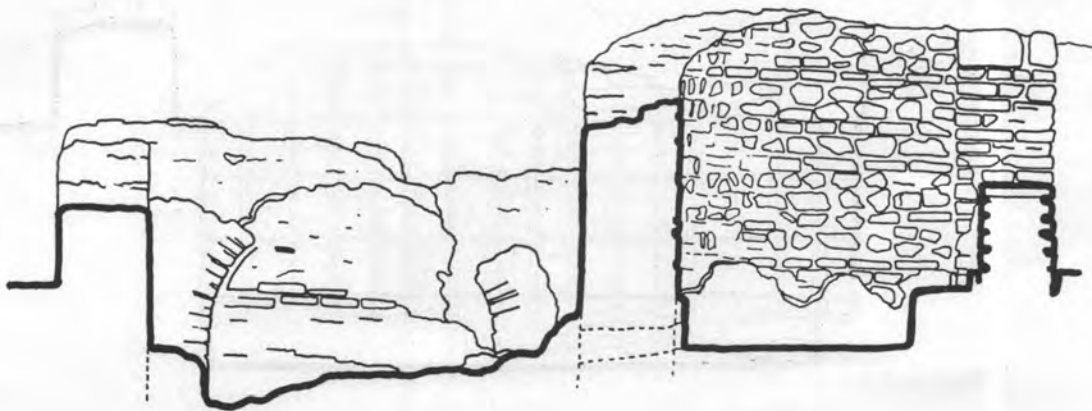
obrađenih kamenova srednje veličine, samo su uz dovratnike kameni blokovi s mjestimičnim proslojem opeke. Na južnom je zidu vidljiva fuga 75 cm od otvora vrata slično kao što se vidi na sjevernom zidu prostorije 2. Vezivna je žbuka žućkasta s krupnim agregatom, dok je vertikalna u dva sloja, kao kod ostalih zidova sjevernih prostorija. Zapadna vrata, što vode u prostoriju 4, imaju monolitne kamene dovratnike (južni oštećen), a široka su 90 cm (sl. 53). Dovratnici imaju visinu 1,10 m (sjeverni cijeli), širinu 62 cm, debljinu 25 cm. Južni (visina 40 cm) ima utor od 9 cm. Prag vrata širok je 62 cm, visok 15 cm, a prilazi mu se stepenicom dužine 1,14 m, širine 38 cm, visine 19 cm.

Sjeverna vrata nemaju dovratnika, ali zidovi s obje strane završavaju pravilnim blokovima, koji se izmjenjuju s dva reda opeka (vidi istu sliku). Prag je posve plitak i građen od opeke. Kroz ta se vrata ulazilo u prostoriju koja leži u trećem sjevernijem nizu prostorija, ali nije istražena, jer se nalazi izvan linije iskopa.

Južna vrata prostorije opisana su već prilikom analize prostorije 2. Na sredini poda prostorije vidljivo je veće oštećenje, te se mogla ispitati debljina poda (15 cm), kao i situacija ispod njega. Sredinom prostorije ide kanal u smjeru sjever-jug, širine cca 50 cm. — Na zidovima nije bilo vertikalnog zagrijavanja (sl. 48, 53). Na istočnoj se strani pruža polukružni bazen, smjera istok-zapad, kome se prilazilo preko dvije stepenice (sl. 54, na tabli). Bazen ima raspon od 2,50 m, a polumjer 1,40 m. Visina je zida na tjemenu 1,50, a na kracima 2 m. Građen je od manjih poluobrađenih kamenova složenih na redove s tri niza horizontalno položenih opeka u razmacima od po 20 cm. Od 1,80 m visine počinju veći blokovi, koji imaju ispust, po čemu se može utvrditi, da ovdje počinje konstrukcija polukupole. Krakovi završavaju pilastrima zidanim u opeci i to od 8 redova opeka spojenih debljim slojem ružičaste žbuke, a nakon toga slijedi red kamenih blokova, jer ovdje počinje peta luka. Visina je pilastra 1,78 m (od pregrade 85 cm), širina 55 cm, a raspon je od jednog do drugog 2,25 m. Na zapadnoj se strani nalazi pregrada (parapet) od 6 redova velikih opeka (40 cm × 28 cm) u svakom redu 7 i pol, spojenih ružičastom žbukom 2 cm debljine. Dužina pregrade je 2,25 m, a visina 53 cm. Kamene stepenice kojima se ulazilo u bazen prislonjene su na ranije ožbukani zid (pregradu) i pod. Objе su jednake dužine 2,20 m ali nejednake širine i visine, tako da je donja uža i niža (29 cm širine, 22 cm visine), a gornja šira i viša (široka 33 cm, visoka 46 cm). Na nutarnjoj strani bazena također se uz pregradu nalazi jedna stepenica, koja na krajevima oblo završava, te ima dužinu 2,40 m, širinu 32 cm, a visinu 28 cm. Ona je prekrivena debljim slojem ružičaste žbuke (5 cm). I nutarnje lice bazena bilo je ožbukano nepropusnom žbukom iste kvalitete, ali se sačuvala svega do cca 50 cm visine. Pod je iste kvalitete kao i u ostalim sjevernim prostorijama, leži 1,60 m ispod nivoa pregrade, a ima nagib u istočnom smjeru, gdje se nalazi u dnu tjemena izljevni otvor promjera 14 mm (sl. 55, na tabli). Ispod poda nema kanala niti hipokaustičnog uređaja, a nije se našao ni trag prefurnija s vanjske strane, pa je bazen mogao služiti samo za hladnu kupelj (frigidarium).

Prostorija 6

Iza bazena, tj. istočno od njega, nalazi se prostor koji u sjevernom dijelu nije posve definiran, jer izlazi izvan linije iskopa. Dug je 4,65 m, zasad istražen u širini od 2 m. U njemu se nalaze velike gromade urušene građe uvaljane u sedru vjerojatno od gornjih zidova i polukupole bazena, a možda i od prostorije, koja je ležala iznad njega. U jugoistočnom dijelu ove prostorije sačuvao se dio luka od opeka, koji je ili fragmenat urušenog svoda ili je supstrukcija za stepenište, koje je vodilo u gornji kat (sl. 21). Pod je od crvene žbuke i jako je oštećen, a podloga mu je od kamenja i opeke (10 cm debljine). Ispod njega se nalazi još jedan bijelo žbukani pod, debljine 10 cm. Nakon toga slijedi opeka, ispod koje

21. Pogled na južni zid prostorije 6 s presjekom kroz bazenčić.

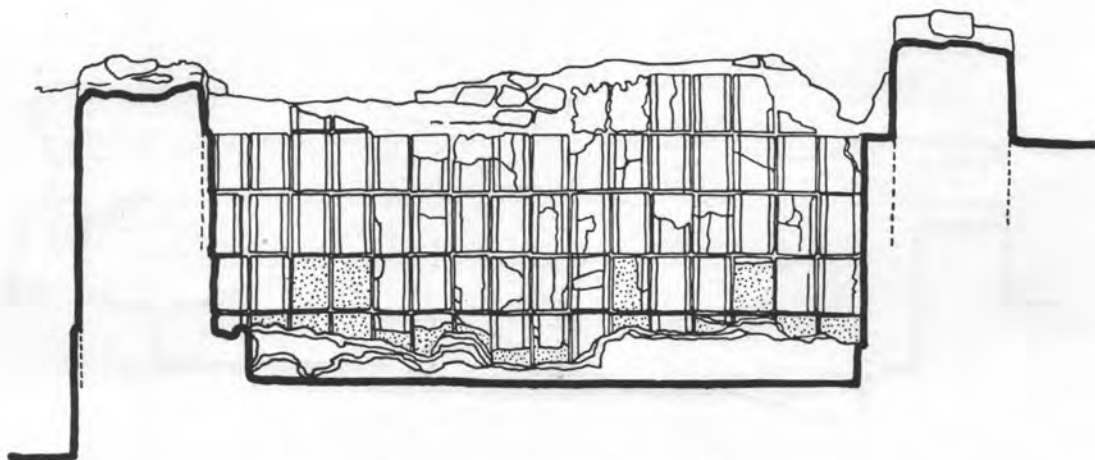
je prilikom kasnijih čišćenja u dijelu između južnog kraka bazenčića i južnog zida prostorije otkriven jedan stariji kanal širine cca 35 cm, čiji su zidovi od kamena i bijelo žbukani, dok je žbukano dno oštećeno. Kanal ima pravac jugozapad-sjeveroistok i nestaje ispod kasnije građenog bazena. Otvoren je u dužini od 70 cm.

Prostorija 4

Prostorija 4 leži zapadno od prostorije 5, duga je 4,50 m, široka 3 m, a pod joj je na dubini od 2,05 m (sl. 56, na tabli). Zidovi su joj sačuvani do visine od 1,50 m (zapadni), 1,60 m (istočni i sjeverni) i 1,70 m (južni). Širina je zidova 54—62 cm.

Nepravilna je struktura zidova od poluobrađenih manjih kamenova, koji čine lice zida, dok je ispuna od sitnijeg kamenja. Na 1,20 m od poda teče niz od dva reda horizontalno položenih opeka (debljine 15 cm). Vezivna je žbuka čvrsta, bjeložućkasta, s krupnijim riječnim agregatom i nešto čestica opeke. Svi zidovi su prekriti tubulima od kojih su mnogi ostali in situ. Na južnom dijelu sačuvalo

se pet redova do visine od 1,50 m (sl. 22), a na zapadnom zidu četiri reda u visini od 1,15 m (donji red samo poledina, tako da se vide tubuli ispod poda u horizontalnom pogledu) (sl. 57, na tabli). Na sjevernom zidu istočno od vrata nalaze se otisci tubula na podlozi od ružičaste žbuke do visine od 70 cm, a zapadno od vrata samo jedan red (40 cm). Na istočnom zidu u južnom dijelu vidljiva su 2 reda (3 cijela, a od ostalih samo poledine) dok na sjevernom 4 reda u visini od 1,30 m. Tubuli imaju veličinu $29\text{ cm} \times 18\text{ cm} \times 11\text{ cm}$, otvor je $16\text{ cm} \times 7\text{ cm}$, a vezani su uz zid podlogom od ružičaste žbuke (čestice opeke) debljine 20—25 cm. Preko njih je nanoseno 5 slojeva žbuke svaki cca 8—10 cm debljine (sl. 23). Prvo je na tubule nanosena bijela žbuka, zatim crvena, opet bijela, žućkasta i

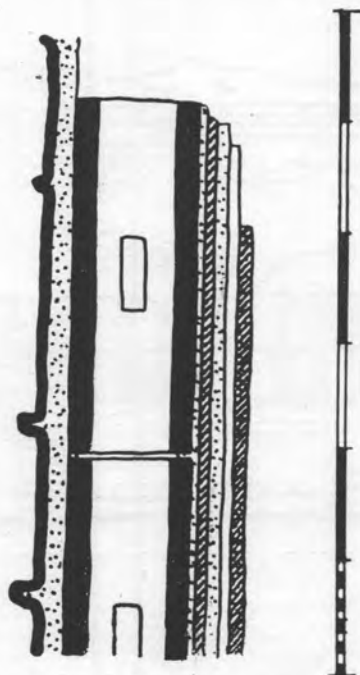
22. Južni zid prostorije 4 sa šupljim opekama (tubuli).

najzad najgornja smeđasto tonirana. Pri dnu zida ona je oblo zamazivana prema podu. — Istočna su vrata opisana u prikazu prostorije 5. Na sjeveru su također vrata, širine 1,38 m, bez kamenih dovratnika i praga (nazire se njegov trag u tlo-crtu). Ova vrata vode u prostoriju 7.

Prostorija 7 (vidi sl. 15).

Ova prostorija leži sjeverno od prostorije 4, a ima dužinu 3,82 m i širinu 2,40 m. Sa zapadne se strane otvara prema prostoriji 8 s bazenom. Čini se da između njih nisu bila vrata, nego samo laka pregrada ili zavjesa, te da su zapravo obje prostorije istog nivoa spadale u jedan sklop. Zidovi su sačuvani do visine 1,58 m (sjeverni), 1,30 m (istočni), 1,50 m (zapadni) i 1,35—1,50 m (južni). Širina zidova 57—60 cm. Građeni su od pritesanih kamenova srednje veličine, mjestimično slaganih na redove, dok je ispuna od sitnije lomljenog kamenja. Vidljivi su proredi opeka i to dva niza na cca 30 cm od gornje površine zida (razmak od 4 cm), zatim 20 cm niže jedan red opeka i još jedan 32 cm prema podu prostorije. Vezivna je žbuka bijela s puno vapna i krupnijeg agregata sive boje do 5 mm,

dosta tvrda. Na sjevernom je zidu vidljiv četverouglasti otvor za gredu (16×11 cm), i to 45 cm od sjeverozapadnog kuta, a 30 cm ispod gornje linije zida. U blizini se nalazi i jako korodirani čavao s kojim je bio pričvršćen tubul. Na svim se zidovima djelomično sačuvao sistem za vertikalno grijanje. Na sjevernom zidu, na istočnom kraju, nalaze se četiri reda tubula, inače je dobro očuvan samo najdonji red i djelomično tubuli drugog i trećeg reda (mjestimično su samo podloge za tubule od ružičaste žbuke). Na istočnom zidu vide se svega dva reda potpuno očuvana, ali nešto poremećena i prekrita slojem sedre i urušene građe. Zapadni zid (sjeverni i južni kraj) ima samo najdonji red tubula, koji su pod podom, a

23. Presjek kroz slojeve žbuka na tubulima prostorije 4.

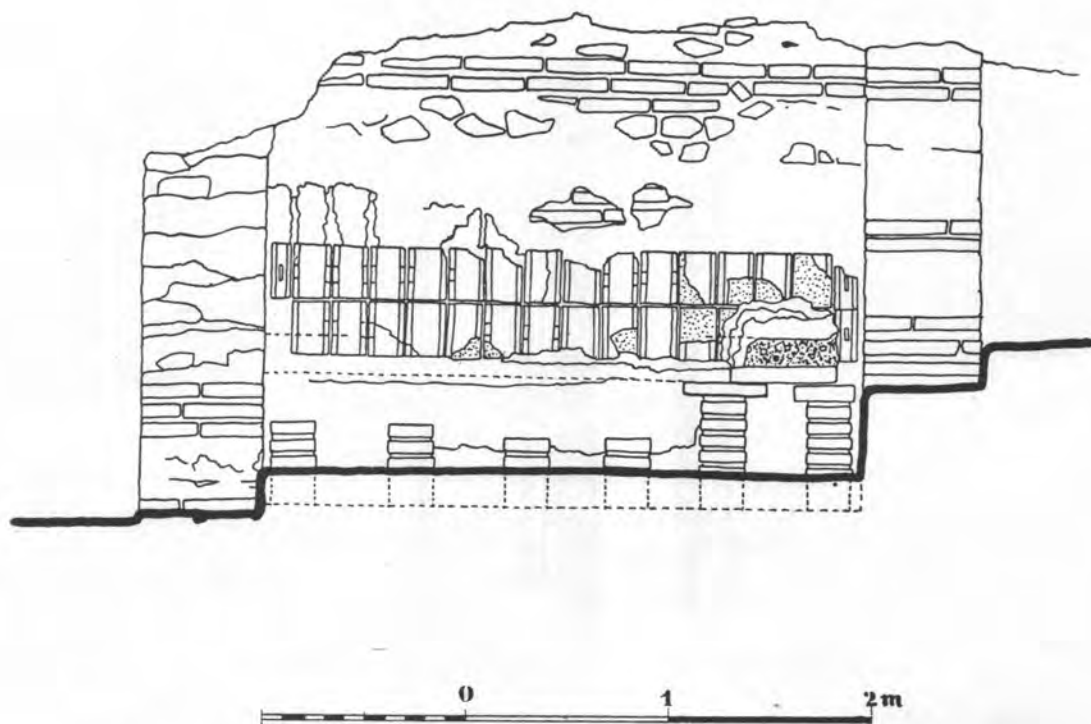
na južnom se vidi samo prvi red. Tubuli su 28 cm visine, 20 cm širine i 11 cm debljine, dok im je otvor $15 \times 7,5$ cm. Ispod poda su vjerojatno bili stupići kao i u prostoriji 8, gdje su vidljivi zbog oštećenog poda, ili je zagrijevanje bilo organizirano kroz zidane kanaliće kao npr. u prostorijama 2 i 3.

Prostorija 8

Ova prostorija ima pačetvorinasti oblik, usmjeren je istok-zapad, a na zapadnoj strani završava polukružnim bazenom (sl. 58, na tabli). Istočnim vratima vezana je s prostorijom 7. Cjelokupna joj je dužina 5,50 m (bez bazena 3 m), dok je širina 3,95 m. Bazen ima raspon od 5,30 m, a polumjer 2,60 m. Od pačetvornastog dijela rastavlja ga pregrada s perforacijom od 1,20 m. Zidovi pregrade imaju dužinu od 1,35 m, a širinu 63 cm. Prema sjeveru prostoriju zatvara zid visine 2 m, na kome su se sačuvala dva reda tubula (visina 80 cm) i to samo

poledine i stranice, dok u uglovima stoje četiri cijela (25×19 cm) (sl. 24). On je građen od manjih pritesanih kamenova, složenih na redove s po kojim ulomkom opeke, dok se pri vrhu nalaze tri reda opeke širine 22 cm. Vezivna je žbuka bijelo-siva, s krupnim agregatom, dok se vertikalna nije sačuvala.

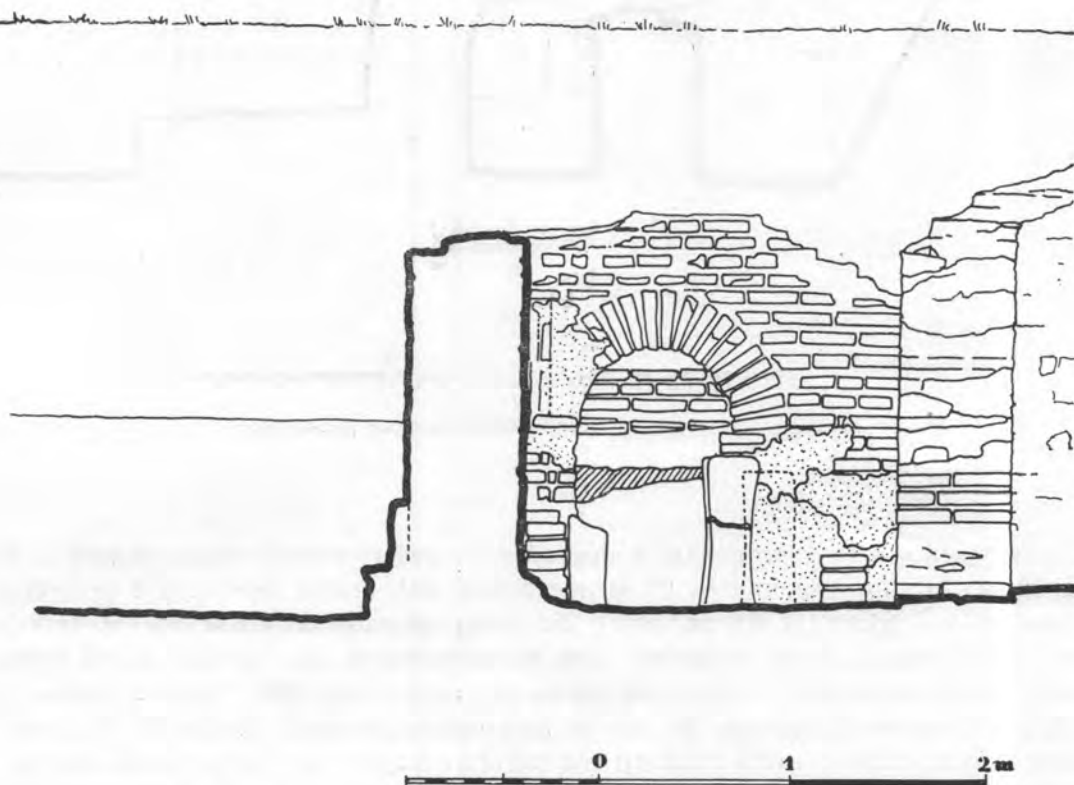
Polukružni je bazen građen s vanjske strane od manjih pritesanih kamenova slaganih na redove između kojih je u razmacima jedan niz horizontalno položenih opeka (razmaci odozdo prema gore 13 cm, 39 cm i 30 cm) (sl. 59, na tabli). S unutarnje je strane građen od opeke slagane na redove, te ima visinu od 1,60 m, a širinu zida 60 cm. Pete apsida idu prema van i građene su od blokova između kojih su opeke debljine 5–6 cm. Dimenzije su peta 70×66 cm.

24. Sjeverni zid prostorije 8 s ostacima tubula i presjek I–Z kroz prostoriju.

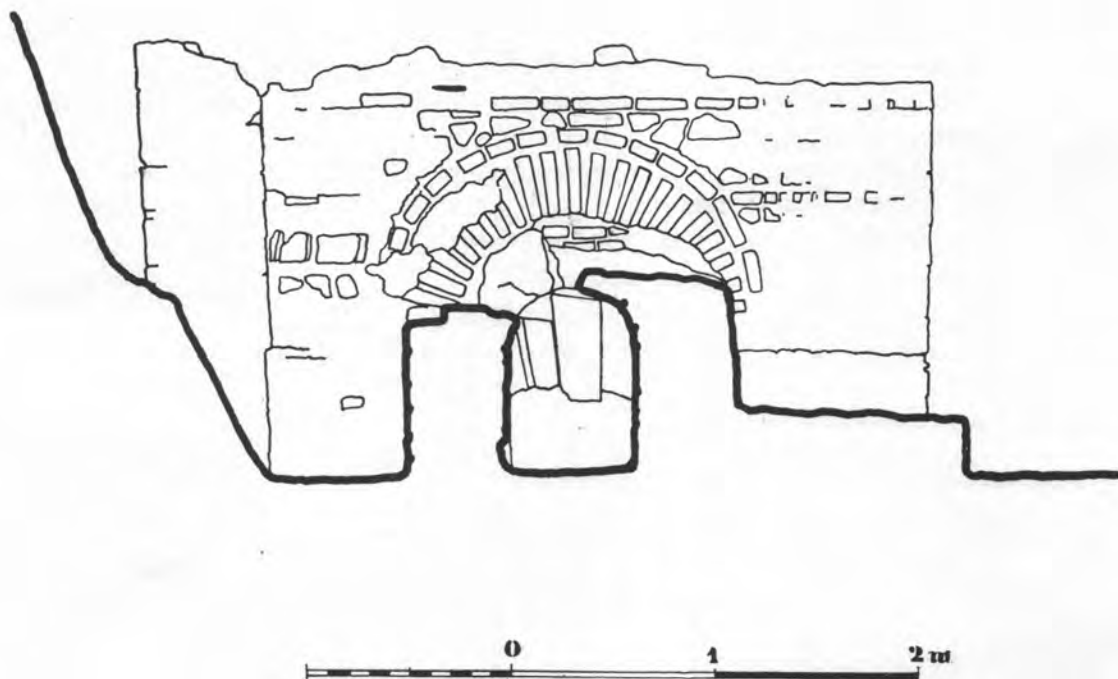
Istočni zid s vratima ima visinu 1,20 m, a iste je teksture kao i sjeverni zid. Južni njegov krak prema vratima završava blokovima između kojih je red opeke debljine 5–6 cm. S obzirom da je pod u prostoriji jako oštećen, te je samo sačuvan in situ u sjeveroistočnom i jugoistočnom kutu, to su vidljivi stupići hipokausta (sl. 60, na tabli). U pačetvorinastom dijelu nalaze se 6 redova stupića u smjeru istok-zapad, a 8 redova u pravcu sjever-jug (vidi sl. 58). Većinom su očuvani samo u najdonjem dijelu (1–5 redova opeka) osim nekoliko cijelih na mjestu gdje je sačuvan pod. Opeke stupića su 20×20 cm i 22×22 cm, gornje opeke 40×40 cm, dok su dimenzije pokrovnih 52×52 cm. Razdaljine su između njih nejednake u oba smjera, i to 25 cm, 27 cm, 30 cm, 34 cm, 35 cm, 37 cm i 39 cm,

dok su dva pred samom pregradom udaljena svega 12 cm. U apsidi bazena nalaze se dva niza stupića poredanih uz luk zida, i to u nutarnjem redu 5, a u vanjskom 7. Oni su masivniji, a visoki 30—40 cm. Na nutarnjoj je strani sjevernog kraka vidljiv luk od lepezasto složenih opeka, raspona 90 cm, visine 60 cm, a ispod njega ispuna od 3 reda po tri horizontalno položene opeke i trag poda (18 cm) (vidi sl. 25; sl. 61, na tabli). Ispod ovog je otvor za zrak veličine 90×90 cm. U blizini su otvora četiri kamena stupa, također nosači poda, dva istočna visine 60 cm, širine 26 cm, debljine 20 cm, a dva zapadna oštećena (24×22 cm.) Kraj luka, a

25. Pogled na nutarnji otvor ložišta u bazenu prostorije 8.

više prema tjemenu vidljiv je otisak od četiri tubula dimenzije 26×20 cm. S vanjske strane sjevernog kraka bazena, na istom mjestu, nalazi se ložište (sl. 26). Iznad ložišta je prvo luk od 20 lepezasto složenih opeka, koje su vezane ružičastom žbukom debljine 4 cm. Raspon je luka 1,60 m, a visina 38 cm. Ispod luka se nalazi ispuna od opeke i žbuke debljine 40 cm, a niže otvor djelomično zatvoren s dvije veće vertikalno položene opeke (52×24 cm) Sam je otvor 50×32 cm. Ložište čine dva zida od opeke, dužine 1,15 m (istočni) i 1,28 m (zapadni), koja zatvaraju otvor širine 45 cm, a pri vrhu imaju ispust za svod, ali je oštećen. Visina je oba zida 55 cm. Ukupna širina peći je 1,60 m. Dno peći je ožbukano bijelom žbukom krupnog agregata (vidi sl. 59).

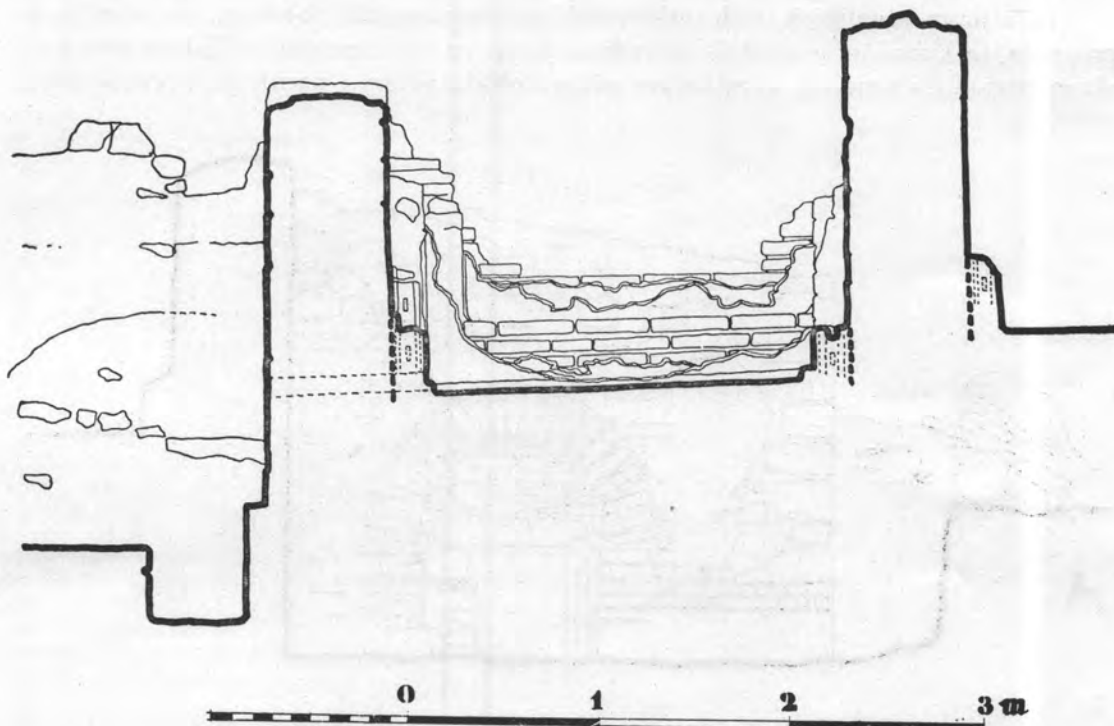

26. Pogled na vanjski otvor ložišta bazena prostorije 8.

Prostorija 9 — bazen

Na južnoj strani prostorije 8 dograđen je pačetvorinasti bazen dužine 2,30 m, širine 1,85 m, koji ima sa tri strane zidove dok prema prostoriji 8 pregradu (parapet) od opeke (sl. 63, na tabli). Zidovi su sačuvani do visine od 1,90 (istočni), 1,80 (južni), 1,50 m (zapadni), dok im je širina 60 cm. Građeni su od prite-sanih većih kamenova sa dva reda opeke pri vrhu i dnu zida. Vezivna žbuka je bijela s krupnim agregatom. Na sva tri zida nalaze se ostaci tubulacije. Na istočnom je zidu sačuvan samo najdonji red tubula i tragovi od 4 sloja žbuke, na južnom zidu 2 reda i treći u jugozapadnom kutu, te 4 sloja žbuke do visine od 30 do 50 cm (sl. 62). Na zapadnom zidu su dva reda tubula, a u sjevernom i južnom kutu i treći red. U sredini ovog zida je vidljiv otvor, vjerojatno od prozora (ista slika). Žbuka u četiri sloja i ovdje je vidljiva do visine od 30 do 50 cm. Veličina tubula 2 cm × 20 cm, šupljina 16 cm × 6 cm. Parapet se sastoji iz 8—9 redova opeka, ali je na sredini oštećen u rasponu od 1,20 m. S vanjske strane ima dužinu od 3 m, a s nutarnje 1,80 m (sl. 27). Na nutarnjoj je stepenica duga 1,80, a široka 20 cm, koja je građena od 4 reda opeka spojenih s ružičastom žbukom. Sloj žbuke prelazi i na pregradu do visine od 10 do 20 cm. Pod bazena sastoji se od sloja opeke, preko koje je stavljen sloj vapna izmiješan tucanom opekam, debljine 4—5 cm, a na rubu ima profilaciju (6 cm), koja je na sjevernoj strani oštećena. Pod ima nagib prema zapadnoj strani, gdje se nalazi izlivni otvor strmog položaja i okruglo ovalnog oblika 16 × 15 cm (vidi sl. 63). S vanjske strane zapadnog

zida vidljiv je vanjski otvor izliva pačetrovriinastog oblika veličine 22×25 cm, a za 25 cm niže još jedan eliptični, koji čine dva sljemenska crijepa i u kojem se našlo mnogo čađe, dimenzija 16×14 cm (sl. 64, na tabli). Sam zapadni zid ima visinu 2,20 m, dug je 2,40 m, a građen je od većeg i manjeg pritesanog kamena s obrubnim blokovima na južnom uglu između kojih se nalazi naizmjenično jedan red opeke. Na 2,05 m od gornjeg ruba nalazi se kameni sokl širine 12 cm iznad koga su 3 reda opeka. Vezivna je žbuka bijela s krupnim agregatom i do 10 mm.

27. Pogled na parapet u bazenu za znojenje (prostorija 9).

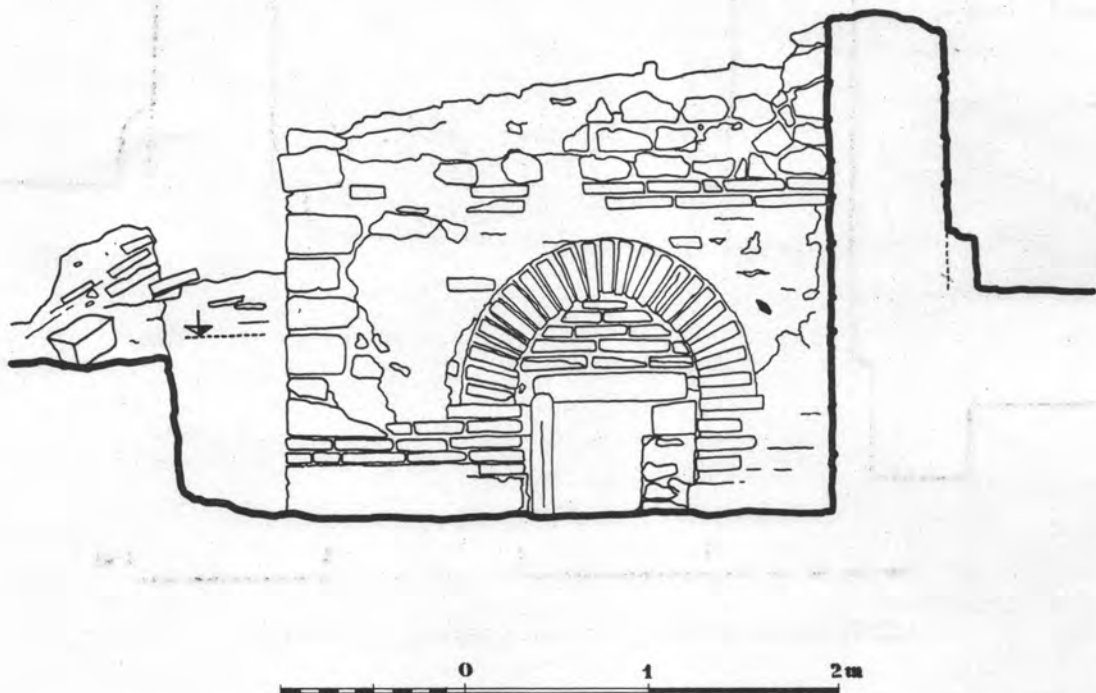
Ispod bazenčića nalazi se prefurnij čiji je otvor vidljiv, na njegovom južnom zidu (sl. 65, na tabli). Tjeme luka otvora leži na 1,50 m od gornje površine zida. Luk otvora je od lepezasto poredanih opeka i ima raspon od 1,60 m, dok mu je širina 27 cm. Opeke su vezane žbukom debljine 4 cm. Visina otvora od poda 1,20 m. Tavanicu čine 2 kamene ploče 90×80 cm, debljine 14 cm, a između njih i tjemena luka nalazi se ispuna debljine 35 cm, koja se sastoji od 5 redova opeke (veličine 40×20 cm, debljine 5 cm) vezanih debelim slojem bijele žbuke, vrlo krupnog agregata (debljine 4 cm). Donja dva reda imaju opeke položene po dužini, a tri gornja po užoj stranici.

Otvor prefurnija je velik 65×55 cm, a flankiran je sa po jednim kamenim blokom 68 cm visine, a 10 cm debljine, dok je dublje unutra još jedan 15 cm

debljine (sl. 28). Šupljina ložišta je duga 2,60 m, u smjeru sjevera, a u njoj se nalaze 2 reda po 3 stupića hipokausta od 7—8 komada opeka veličine 40×30 cm. Na kamenj podnici vide se škriljaste naslage u debljini od 16 cm, koje su se nataložile i među opekama stupića. Sadržaj ložišta bila je velika količina gara od hrastovog drveta.

III

Detaljnijom analizom svih otkrivenih arhitektonskih objekata, prostorija i prostora, te kupališnog uređaja, utvrđeno je da su oni nastajali u dužem vremenskom periodu s tim da se mijenjao njihov oblik, odnos i namjena, upravo kako

28. Pogled na ložište ispod istog bazenčića.

je to ustanovljeno i u najstarijem otkrivenom dijelu kupališnog kompleksa (istraživanja 1953—1955). Zbog toga se ne osjeća potpuno jedinstvo u tlocrtnoj i kompozicijskoj shemi. Objekti i njihovi dijelovi stvarani su postepeno, dugo su trajali i stoga bili podvrgnuti popravcima, adaptacijama, nadogradnjama i obnovi.

Prigodom istraživanja u 1955. g. ustanovljeno je, da se na istoku od kompleksa s bazenom nalazi jedna velika građevina, kojoj je tada bio oslobođen tek jugozapadni ugao. Ovaj je istočni objekt (kupališna bazilika) nastao nešto kasnije od bazena, ali je funkcionalno u svojoj najranijoj razvojnoj etapi bio usko vezan

uz kompleks s bazenom⁷. Pored već ranije ustanovljene povezanosti dobiven je daljnjim istraživanjem još jedan arhitektonski i komunikativni elemenat, a to su velika vrata s lukom na sredini zapadnog zida građevine. Ta su ga vrata nesumnjivo vezala s kompleksom bazena. Već u to vrijeme objekt je imao definirani oblik izdužene pačetrovine s ugaonim i bočnim pilastrima⁸. Osim središnjih zapadnih vrata može se pretpostaviti da su se nasuprot njima na sredini istočnog zida nalazila isto takva vrata, ali je ovaj dio, kako smo napomenuli, ostao neistražen. Unutarnja oprema zgrade (zidovi, strop, pod) kao i njena namjena u toj prvoj etapi nisu nam poznate (sl. 29, skica 1).⁹

Kao drugu razvojnu etapu istočnog objekta može se uzeti novo stanje pošto su zazidana zapadna vrata prema kompleksu bazena i pošto je opremljena hipokaustičnim uređajem, koji je išao i preko zazidanih vrata. Istovremeno su otvorena na sjevernoj fasadi središnja vrata i na jugoistočnom dijelu građevine dvoja bočna vrata, s obje strane ugaonog pilastra¹⁰ (sl. 29, skica 2).

Također je izvršeno popođenje nad stupićima hipokausta i kanalima, i to s bijelo žbukanim podom. Zidovi su ukrašeni slikarijama od kojih su se sačuvale in situ slikarije sokla na zapadnom i južnom zidu, koje idu preko tubula i hamata i zazidanih vrata, zatim slikarija s motivom jajnice sjeverno od zapadnih vrata i pano slikarija u dnu istočnog dijela sjevernog zida građevine¹¹. Kako je već prilikom ranijih istraživanja utvrđeno da je građevina bila obnovljena od vanjskog sokla (1,70 m) na gore, jer je tekstura zida u tom dijelu drugačija nego u onom ispod sokla¹², to nemamo podataka o krovnoj konstrukciji i likovnoj opremi najgornjih dijelova zida i stropa iz ove građevne faze.

Svim navedenim izmjenama promijenjena je i namjena objekta. Izgradnjom centralnog grijanja i oslikavanjem dobio je određeniju društvenu i reprezentativnu funkciju, a s time je u vezi i promjena cirkulacije, koja sada ide u smjeru jug-sjever mjesto prijašnjega pravca istok-zapad. Pred sjevernim portalom vjerojatno je izgrađen portik, kome nalazimo tragove u kasnije nadograđenim sje-

⁷ Sjeverni prekinuti zid bazena imao je nastavak, koji udara na južni središnji pilastar istočnog objekta; sa sjeverne strane spomenutog pilastra vidljiva vertikalna fuga, koja je vjerojatno trag nekadašnjeg prolaza; kratki kanal u koji se ulijevao kanal 2 nastaje ispod istočnog objekta, a služio je kao odvodnja iz bazena dok još nije izgrađen istočni objekt—kupališna bazilika (vidi Istraživanja 1953—1955).

⁸ Vidi detaljnu analizu u II dijelu. Budući da srednji dio istočnog zida nije istražen zbog nasada i ograde parka, to istočni središnji pilastri nisu oslobođeni.

⁹ O prvoj građevnoj fazi (Kompleksa 1956—1959) bit će govora u IV poglavlju. Ovo

fazi pripadaju stari kameni temelji, koji su otkriveni ispod južnog zida kupališne bazilike i južno od nje, a koji su izgrađeni prije same bazilike.

¹⁰ Sonda u dvorištu Piplek, vidi II dio ovog izvještaja.

¹¹ Sondama u sjeverozapadnom i jugozapadnom dijelu kupališne bazilike, utvrđeno je da slikarije sokla idu ispod crvenog poda i da oblo završavaju prema donjem bijelo žbukanom podu s kojim pripadaju istom građevnom odnosno vremenskom periodu.

¹² Vidi Istraživanja iz 1953—1955. god., p. 101.

vernim prostorijama¹³ (vidi sl. 17). Čini se da je taj portik podignut radi monumentaliziranja komunikacije s nimfejom, koji je ležao sjevernije, vjerojatno u produženju središnje osi zgrade. Nimfej je dokumentiran pločom u kojoj se spominje da ga je podignula općina ptujska za vlade Marka Aurelija i Lucija Vera (161—170). Ostaci nimfeja — arhitektonski dijelovi i reljefi od mramora — nađeni su još 1846. god., također u sjeveroistočnom dijelu partera parka¹⁴.

U trećoj je razvojnoj etapi istočni objekt dobio svoj definitivni izgled i namjenu. U sjevernom dijelu ugrađena je i prislonjena uz sjeverni zid polukružna eksedra, radi čega su bila zazidana sjeverna središnja vrata. Na južnoj strani je zbog toga probijen monumentalni portal sa četiri stepenice i s portikom. Tom su prilikom zatvorena dvoja bočna vrata na jugoistočnom uglu zgrade, a otvorena na sjevernom zidu po jedna bočna vrata sa svake strane, iza krakova eksedre. Time je zgrada dobila izgled tipične kupališne bazilike (*basilica thermarum*) kao i jasno određenu funkciju društvene zgrade unutar kupališnog prostora¹⁵. Također je izgrađen uz njenu istočnu stranu trijem, koji je bio oslikan i u koji se prilazilo iz palestere ili izravno s ulice, što se zasad ne može tačno utvrditi. U isto je vrijeme dograđeno prema sjeveru više novih prostorija, koje su pripadale neposredno kupališnom uređaju (pogonu), a služile su kao svlačionice ili prostorije za hladnu, toplu i vruću kupelj, i znojenje (sl. 29, skica 3).

U ovoj je trećoj razvojnoj etapi zgrada bila temeljito obnovljena. O tome nam iscrpno govori ploča cara Kontastantina¹⁶, koja je odavno nađena u Toplicama, a u kojoj se kaže da je car Konstantin dao obnoviti *Aquae Jasae* »ad pristinam faciem . . . cum porticibus et omnibus ornamentis . . .«.

U okvir obnove kupališta ulazi nova oprema kupališne bazilike, spomenuta ugradnja eksedre i dogradnja sjevernih prostorija. Bazilika je preko starijeg bijelo žbukanog poda dobila novi pod crvene boje (tucana opeka umiješana u vapno). Dizanjem nivoa poda prekriveni su najdonji dijelovi sačuvanih starijih slikarija, te je npr. na istočnom dijelu sjevernog zida crni list vinove loze na soklu ostao

¹³ Vidi analizu prostorije 2 i 5 u II dijelu.

¹⁴ Ploču i reljefe sumarno objelodanio I. Tkalčić, Toplice kod Varaždina u Hrvatskoj 1869, p. 7—15. — M. Gorenc priprema rad o Plastici i obliku nimfeja i njegovu odnosu prema nadgrobnim edikulama u St. Petru kod Celja.

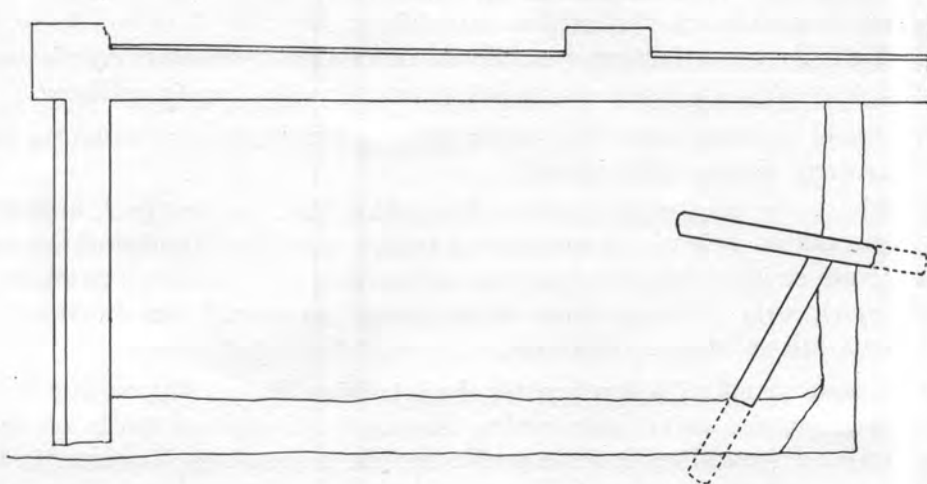
¹⁵ *Basilica thermarum* jedan je od najvažnijih prostora antiknih terma, jer je ona veza između vanjskog i sportskog pogona s kupališnim. Ta je društvena prostorija dobila s vremenom sve veće dimenzije, a radi konstruktivnih i rasvjetnih razloga uzet je oblik bazilike. Javlja se u Titovim termama, Trajanovim, Vili Hadrijanovoj, termama Karakalnim, Severovim, Dioklecijanovim i Konstantinovim, a razvoj ide od više četvorouglatog do izduženog oblika. E. Brödner, uspore-

đujući terme Evrope i Afrike dolazi do zaključka da je odnos kupališnih i društveno-sportskih prostora, osobito kod razvijenijeg oblika terma, gotovo jednak, a kod manjih društvene i sportske prostorije zauzimaju $\frac{1}{3}$ cjelokupne površine. — E. Brödner, *Untersuchung an den Caracallathermen*, 1951, p. 9, T. 9—10.

¹⁶ Konstantinov natpis:

IMP. CAES. FL. VAL. CONSTANTINVS.
PIVS. FELIX. MAXIMVS. AVG. AQVAS.
IASAS. OLIM. VI. IGNIS. CONSUMPTAS.
CVM. PORTICIBVS. ET. OMNIB. ORNAMEN-
TIS. AD. PRISTINAM. FACIEM. RESTITVIT.
PROVISIONE. ETIAM. PIETATIS. SVE.
NVNDINVS. DIE SOLIS. PERPETI. ANNO.
CONSTITUIT. CVRANTE. VAL. CATULLINO.
VP. P. P. P. SVPER.

djelomično ispod, a djelomično iznad poda. O slikarijama sa gornjih dijelova zidova i sokla informirani smo fragmentima, koji su otpali i nađeni su na podu građevine. Oni sačinjavaju dijelove kasete, sfernih trokuta, romboida, koji su ispunjeni geometrijskim i floralnim ukrasima a obrubljeni jajnicama i nizovima jajastih zrna. Njihova izvedba ide zatim da pojača dojam reljefa i dubine stropa, zamjenjujući odgovarajuće plastične ukrase. Na prijelazu stropa u najgornje zone zidova vjerojatno su se nalazili medaljoni i isječci u kojima su bile figuralne kompozicije u pejzažu. Ispod je vijenac, koji je bio slikarska imitacija arhitektonskog vijenca, a sastojao se od horizontalnih traka, jajastog pruta i nizova jajastih zrna.

30. Položaj otisaka drvenih greda u srednjem dijelu kupališne bazilike.

Zidne su plohe vjerojatno bile razdijeljene na panoe u kojima su mogle biti ilustracije, ali se od njih nije ništa sačuvalo. Stropne slikarije imaju na poledini užljebine od trstike, kojom je bio obložen ravni drveni strop. O drvenoj konstrukciji stropa i krovšta govore i velike količine spaljenog drveta, željezni klinovi i spona za drvo, i otisci drvenih greda u sedri, koji su nađeni na cijelom prostoru građevine i u ispuni ekedre (sl. 30 i 66, na tabli). Krov je bio pokrit ravnim i oblucastim opekama (tegulae, imbrices), koje su u masama nagorene nađene na podu građevine, u sloju iznad slikarije.

U šutu, koji se urušio, otkriveno je isto tako mnoštvo fragmenata ravnog i debljeg stakla, koje je vjerojatno pripadalo ostaklenim površinama prozorskih otvora. Ovi prozori su sigurno postojali u višim dijelovima zidova, ali se nisu mogli ustanoviti na sačuvanom nivou zgrade.

Izgradnjom je eksedre termalna bazilika izmijenila ne samo tlocrtnu siluetu nego i dispoziciju prostora, koja se nužno morala manifestirati u konstrukciji i odnosu svoda, stropa i krovništva. Masivni pilastri eksedre bili su ustvari nosači luka, kojega je urušeni dio nađen u zapadnom dijelu eksedre. Impozantni rasponi otvora i polukupole bili su potencirani dekorativnim slikarijama, koje su imitacijom mramorne oplata s vanjske strane davale dojam monumentalnosti, a s unutarnje strane kombinacijom pojaseva i girlanda stvarale efekt dizanja u visinu, dok konačno u slikariji polukupole motiv raspršenih tačkica i rozeta nije pružao iluziju beskonačnog prostora (mnoštvo fragmenata u sadržaju eksedre).

Prostorije koje su nadograđene na kupališnu baziliku u smjeru sjevera i sjeverozapada pripadale su neposredno kupališnom uređaju. Čini se, da su prostorije 1 i 3 služile kao svlačionice, a bile su parcijalno vertikalno zagrijavane (sjeverni zid prostorije 1 i jugozapadni kut prostorije 3) i bogato oslikane.

Prostorija 1 prema zapadu je nešto kasnije proširena u pravokutnu nišu, također ukrašenu zidnim slikarijama.

Iz obje se ove prostorije ulazilo u komunikacijsku prostoriju 2, koja je imala samo horizontalno grijanje (kanali ispod poda), a bila je također ukrašena slikarijama. Iz nje se išlo kroz sjeverna vrata u prostoriju 5 s bazenom za hladnu vodu (frigidarium), koja je imala samo horizontalno grijanje. I ova prostorija kao i svod bazena bili su bogato oslikani¹⁷.

Iza bazena se nalazi jedan prostor, koji je bio ožbukani hidrauličnom žbukom i u čijem je jugoistočnom kutu nađen ostatak ili urušenoga svoda od opeke ili supstrukcije za stepenište, koje je vodilo možda u gornji kat (prostorija 6).

Iz prostorije 5 sjevernim vratima ulazilo se u jedan zasad još nedovoljno definirani prostor, a prema zapadu u tzv. tepidarij (prostorija 4). Ova je prostorija imala vertikalno zagrijavanje provedeno po svim zidovima. Preko tubula nanoseno je pet slojeva žbuke, od kojih je najgornji glačan i smeđasto-crvenkasto toniran (vidi sl. 23).

Sjevernim vratima dolazilo se u prostoriju 7. Ona u južnom dijelu ima vertikalno grijanje, a na zapadnoj strani prolaz u prostoriju 8, te su obe služile za vruću kupelj (caldarium). Kaldarij završava prema zapadu polukružnim bazenom, a na južnoj je strani nešto kasnije nadograđen pačetvorinasti bazen (prostor 9), koji se koristio direktnom toplinom prefurnija ispod njega, te je služio kao znojnica (sudatorium). Sam je kaldarij imao posebno ložište, smješteno na sjeverozapadnoj vanjskoj strani bazena, a ležao je tjemenom bazena i dijelom ložišta na jednom starijem temeljnom zidu (vidi sl. 58 i 59).

Sve sjeverne prostorije bile su prekrivene crvenim podom iste kvalitete, kao i u termalnoj bazilici i eksedri, ispod kojega su se nalazili kanali i stupići hipokausta. S obzirom da su imale različite nivoe, bile su povezane stepenicom, a razina im je općenito bila viša od one u kupališnoj bazilici i eksedri.

¹⁷ U urušenoj građi i ispuni bazenčića našlo se mnoštvo sitnih fragmenata zidnih i svodnih slikarija živog kolorita.

Sveukupna analiza otkrivenog dijela antiknog kupališta pokazuje dugotrajan razvoj u kojem se prilično jasno ocrtavaju elementi i komponente koji su doveli do oblikovanja tog specifičnog spomeničkog kompleksa. Zanimljivo je da je i propadanje također postepeno, jer možemo razlučiti nekoliko njegovih faza — razaranje, stradavanje, upotreba ruševina u nepoznate svrhe i napokon definitivno napuštanje i propast.

U trenutku neposrednog i prvog razaranja, iako su najvidljiviji tragovi požara i gorenja (izgoreni pragovi i dovratnici, nagoreni kamen, zidna žbuka i zidna slikarija, izgorene opeke), s izvjesnom sigurnošću možemo pretpostaviti da je požar zapravo posljedica zbivanja u kojemu je iz nepoznatih razloga bilo oportuno da se najprije cijeli pokretni inventar opljačka ili možda spremi. Ovo je utvrđeno time što u cjelokupnom sadržaju urušene građe nije otkriven nikakav kupališni pokretni inventar, dok je na slobodnim površinama oko kupališta, u dvorištima ili niveliranim prostorima nađeno mnoštvo sitnog materijala. Isto je tako primijećeno da su otpale stropne i zidne slikarije ležale licem neposredno na čistim površinama podova. Iz toga se može zaključiti, da je kupalište prije požara bilo evakuirano ili opljačkano, što se moglo dogoditi samo u nesigurnim vremenima borbi i ratova. Tom je prilikom sigurno stradao i regulacioni i vodovodni sistem, te je termalna voda nekontrolirano plavila područje kupališta, valjala urušenu građu, tako da su u pojedinim prostorijama i vratima nađene uglavljene gromade kamenih blokova, opeke, žbuke i paljevine drveta uvaljanih u sedru.

Takva situacija je morala trajati dulje vrijeme, jer imamo i debele naslage pravilno taložene sedre, u čijim donjim dijelovima nalazimo otiske naknadno urušenih greda i balvana, kao i željezne klinove (vidi sl. 30 i 66). Ova nam situacija jasno govori, da je i nakon požara još uvijek bilo visokih zidova i dijelova krovne konstrukcije, koja se postepeno urušavala.

I pored toga što je kupalište već bilo dulje vremena u ruševinama, ono je ipak bilo upotrebljavano u neke nepoznate svrhe, jer je s južne strane kupališne bazilike u to vrijeme izgrađen jedan dosad tek djelomično istražen objekt, koji ima daleko viši nivo od portika i poda bazilike, a u ispuni njegova poda našli su se dijelovi od stubišta i portika sa slomljenim stupovima. (Vidi crtež 14, 44 i 45).

Čini se da je ovdje posrijedi vojno uporište, koje je bilo ugrađeno ili pregrađeno među ostacima kupališnih zgrada, a koje se koristilo istaknutim položajem i blizinom izvora pitke i mineralne vode (sl. 29, skica 4).

Izgradnja ovog južnog objekta možda se može dovesti u vezu s posljednjom građevnom fazom najstarijeg dijela kupališta zapadno od kupališne bazilike, u kome su u već iznivelirani teren, a djelomično i sedrom prekriven, ukopani temelji nekih prostorija južno od velikog bazena¹⁸.

Na temelju dosadašnjeg, tek djelomično istraženog kupališnog kompleksa, nije moguće u potpunosti pratiti njegovo zamiranje, koje je moglo trajati dulje vrijeme, a nakon kojega je uslijedilo trajno mirovanje i taloženje sedre bez ikakvog traga kulturne djelatnosti.

¹⁸ Vidi Istraživanja 1953—1955.

Iz dosadašnjih je istraživanja vidljivo da je cjelokupni kupališni kompleks bio intenzivno i gusto izgrađivan u toku nekoliko stoljeća od početka naše ere. Ova živa građevna djelatnost i kontinuitet sigurno su bili uvjetovani važnošću Varaždinskih Toplica kao lječilišta.

Već je prilikom objelodanjivanja rezultata istraživanja od 1953—1955. god. uočeno da postoji jedan povijesno uvjetovan tok razvoja cijelog kupališnog naselja, unutar kojega ima izvjesnih specifičnosti pojedinih zona i objekata, koji signaliziraju neke vremenske etape. Daljnja istraživanja u toku 1956—1959. god. još više su proširila i upotpunila naš uvid u međusobne odnose pojedinih dijelova ovog antiknog kupališta i jače osvijetljivala pozadinu povijesnih zbivanja u njemu kao i određivanje vremena u kojem su se pojedini spomenici pojavljivali, mijenjali ili nestajali.

Jednako kao i u najranije istraženom zapadnom prostoru s velikim pačetvorinastim bazenom (iskopavanja 1953—1955) zapažaju se, kako smo već spomenuli, na području tzv. istočnog objekta (kupališne bazilike) i prostorije 8 stariji temeljni zidovi. Oni po svom nivou i strukturi odgovaraju starim temeljima iz spomenutog zapadnog kompleksa, te vremenski idu u prvu polovinu 1. st. naše ere¹⁹. (I građevna faza).

Prilikom analize odnosa između velikog pačetvorinastog bazena i tada otkrivenog jugozapadnog ugla kupališne bazilike, bilo je utvrđeno da je posljednji nastao nešto kasnije od bazena, tj. krajem 1 st. i početkom 2. Isto je tako tada ustanovljeno da je u prvo vrijeme među njima postojala neposredna veza (II građevna faza — vidi sl. 29, skica 1).

Pregradnjom zapadnih vrata i otvaranjem sjevernog portala kupališna bazilika je odvojena od kompleksa s bazenom, a orijentirana u smjeru sjevera, gdje se je nalazio nimfej. Na osnovu se sačuvanih slikarija i analize fragmenata nimfeja, i njihovog povezivanja ova promjena u izgledu i namjeni može vezati uz razdoblje Antonina, vjerojatno do markomanskih ratova (III građevna faza — vidi sl. 29, skica 2).

Za vrijeme markomanskih ratova stradalo je bar djelomično i kupalište, što smo i ranije utvrdili u području zapadnog kompleksa s velikim bazenom²⁰ a sada na samoj kupališnoj bazilici, koja je bila obnovljena od kamenog sokla prema

¹⁹ Vidi analizu starih temelja južno od bazilike u II dijelu izvještaja, usporedi istraživanja 1953—1955. god.

²⁰ Vidi rad B. Vikić—Belančić, Keramički nalazi i njihov doprinos za dataciju građevinskih faza antiknog bazena u Varaždinskim Toplicama, Starinar, VII—VIII, 1956—1957, p. 147.

Svu tehničku dokumentaciju izradila ing. A. Faber, vanjski suradnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, koja je u isto vrijeme bila i arhitekt-konzultant.

Foto-dokumentaciju dao je Jakov Pavelić, fotograf Arheološkog muzeja u Zagrebu.

Radovima konzervacije na arhitekturi i slikarijama rukovodili su: za arhitekturu ing. Aleksandra Faber i ing. Milka Čanak, arhitekt konzervator Saveznog instituta za zaštitu spomenika u Beogradu; za slikarije akad. slikar Ivan Tomljenović, konzervator JAZU, Zagreb—Zadar (1956—1957) i akad. slikar Rajko Sikimić, konzervator Saveznog instituta za zaštitu spomenika u Beogradu (1958—1959).

gore. Tehnika gradnje, kako smo spomenuli, izmijenjena je u poredbi prema donjem ranijem dijelu građevine, ali je isto tako različita od kasnije tehnike iz razdoblja obnove kupališta (IV građevna faza).

U razdoblju do obnove kupališta od cara Konstantina ne zna se zapravo kada i kako je ono stradalo, ali se može pretpostaviti da se to dogodilo u burno vrijeme sredine ili druge polovine 3. st.

Izmjena u dispoziciji prostora kupališne bazilike i nadogradnja svih sjevernih prostorija kao i njihova likovna oprema vezani su uz shvatanja i htijenja kasne antike.

Konstantinova je obnova tačno fiksirana dedikativnom pločom koja je nađena u Varaždinskim Toplicama (V građevna faza, vidi sl. 29, skica 3).

U tom su razdoblju nastale i izvjesne adaptacije, koje su vidljive u nadograđenom kompleksu sjevernih prostorija (pravokutna niša prostorije 1, dogradnja bazena 9), a koje nisu bitno mijenjale temeljnu koncepciju plana kupališta, nego su vjerojatno bile uvjetovane neposrednim potrebama kupališnog uređaja (pogona) (građevna potfaza).

Razdoblje stradanja zgrade od požara, evakuacije ili pljačke ne može se tačno vremenski odrediti, ali pada vjerojatno u nesigurno doba borbi Konstantinovih nasljednika.

Isto je tako teško zaključiti da li je cijelo kupalište zajedno s kupališnom bazilikom stradalo prigodom ofenzive Teodozija Velikog (395) iz Sirmiuma preko Siscije i Petovija, ili je upravo tada već porušeno kupalište adaptirano kao vojno uporište (VI građevna faza).

Koliko god su prigodom oblikovanja kupališnog kompleksa i njegovih sjevernih nadogradnja stalno upotrebljavani neki stariji elementi, ipak je najstvaralačkiji biljeg ostavilo razdoblje ranog 4. st. u kojemu je želja za reprezentacijom i potreba obnove lječilišnog života našla i dovoljno materijalnih mogućnosti da to ostvari i likovno monumentalizira.

UNTERSUCHUNGEN IN DEN THERMEN VON VARAŽDINSKE TOPLICE (AQUAE JASAE) VON 1956 BIS 1959

Die Forschungen in den Jahren 1956—1959 sind eine Fortsetzung der systematischen Ausgrabungen des antiken Bades im Parterre des Parkes in Varaždinske Toplice (1953—1955). Schon gelegentlich der Ausgrabungen im Jahre 1955 wurde östlich vom Komplex mit dem Bassin der südwestliche Teil eines monumentalen Baues entdeckt. Die Feststellung der Grösse, der Richtung, der architektonischen Komposition und der Bestimmung dieses Objektes war die Aufgabe der Kampagne in den Jahren 1956—1957. Durch die späteren Ausgrabungen (1958 und 1959) wurde festgestellt, dass sich nördlich und nordwestlich von diesem Bau eine ganze Reihe von Räumen befindet, die der unmittelbaren Badevorrichtung angehörten.

Die Reihenfolge der Schichten war zum Teil ähnlich jener der früheren Jahre und hatte innerhalb der Architektur spezifischen Charakter. Nach Humusschicht folgte der Subhumus mit den Überresten einer rezenten Architektur aus dem Ende des XVIII. und Anfang des XIX. Jahrhunderts, hernach Schichten von Kalksinter, hartem, mitellhartem und zerstreutem (siehe den Bericht derselben Autoren über die Forschungen von 1953—1956, Vjesnik III Ser. I). Die obersten Teile der Architektur erscheinen 0,35 m unterhalb der Oberfläche des Parks. Den Raum füllen Haufen von eingestürztem Material (Steine, Ziegeln, Mörtel u. a.) aus, die in den Kalksinter eigenfallen sind und ganz am Grunde sind Fragmente ausgefallener Wand- und Zimmerdeckenfresken, ferner Überreste einer eingestürzten und angebrannten Dachkonstruktion.

Auf dem Forschungsraum von cca 600 m² wurde ein Objekt mit dem Grundriss einer Basilika entdeckt, mit Pilastern an den Ecken und Seiten. Seine Länge beträgt 22,50 m und die Breite 14,50 m. Nur der mittlere Teil der östlichen Mauer ist noch nicht befreit, da sich darauf die Anlagen und der Zaun des Parks befinden. Im Norden reihen sich 9 Räume in zwei Reihen an, während die Räume, die sich in der dritten Reihe weiter gegen Norden hin anschliessen, vorläufig noch nicht erforscht sind.

Durch eine Detailanalyse aller entdeckten architektonischen Objekte wurde festgestellt, dass sie während einer langen Periode entstanden sind, dass sie Reparaturen, Adaptierungen, Zubauten und Erneuerungen unterworfen waren und darum nicht nur ihre Form, sondern auch ihr Verhältnis und ihre Bestimmung Veränderungen erfahren haben.

Die monumentale Bad-Basilika hatte drei Entwicklungsphasen. In der ersten Phase war sie an den Komplex mit dem grossen Bassin gebunden das in den früheren Jahren erforscht wurde, und zwar durch das grosse westliche Tor mit dem geraden Bogen (über andere Beziehungen zwischen ihnen, siehe in der erwähnten Schrift). In der zweiten Phase wurde das westliche Tor zugemauert und darüber kam eine Heizanlage aus hohlen Ziegeln (*hamatae, tubuli*), die sich längs des südlichen und mittleren Teils der westlichen Mauer erstreckte. Gleichzeitig wurden an der nördlichen Fassade das zentrale Tor und zwei Seitentore neben dem süd-östlichen Eck-Pilaster geöffnet.

Es wurde auch eine horizontale Heizanlage mittels kleiner Pfeiler und Kanäle unterhalb des weiss angeworfenen Fussbodens durchgeführt. Die Wände sind mit Fresken geschmückt, von denen einige *in situ* erhalten sind (Fresken des Sockles an der westlichen Wand, Panneau-Fresken am östlichen Teil der nördlichen Wand, Malerei mit »Eierstab« nördlich von der westlichen Tür) und eine Menge von Fragmenten, abgefallen von den Wänden und Decken, am Boden des Baues.

Alle angeführten Änderungen brachten auch eine Veränderung der Bestimmung des Objekts mit sich. Es erhielt eine bestimmtere gesellschaftliche und repräsentative Funktion und infolgedessen veränderte sich auch die Zirkulation, die jetzt die Richtung nord-südlich anstatt der früheren Richtung ost-westlich hat. Vor dem nördlichen Portal war wahrscheinlich ein Portikus ausgebaut, dessen Spur man in der später dazugebauten nördlichen Räumen findet. Dieser Portikus

wurde sicher errichtet, damit die Kommunikation mit dem Nypheum monumentaler ausfällt. Er lag nördlicher und seine Überreste (Reliefs und architektonische Teile aus Marmor) wurden 1846 im nordöstlichen Teil des Parterres im Park gefunden.

In der dritten Entwicklungsphase hat das Gebäude sein definitives Aussehen und Bestimmung erhalten. Im nördlichen Teil ist eine halbkreisförmige Exeder (9,20 m) eingebaut, deswegen die nördliche Mitteltür zugemacht und an der nördlichen Wand zwei Seitentüren, flankiert mit monolithen Türstöcken, geöffnet wurden. Bei dieser Gelegenheit wurde die Seitentür im südöstlichen Teil des Gebäudes (aus der zweiten Phase) zugemauert und das Monumentaltor an der südlichen Mauer mit dem Portikus geöffnet. Auch der Fussboden wurde neu, und zwar rot gebohlt, und verdeckt den untersten Teil der Fresken am Sockel. Dadurch erhielt der Bau das Aussehen einer typischen Bade-Basilika (*basilica thermarum*) als auch die genau bestimmte Funktion eines gesellschaftlichen Gebäudes innerhalb des Badekomplexes. Dann wurde auf seiner östlichen Seite eine Vorhalle ausgebaut und gegen Norden eine Reihe von Räumen dazugebaut, die entweder als Entkleidungsräume, Räume für Kalt-, Warm- und Heissbäder oder fürs Schwitzen gedient haben. Fast alle diese Räume waren mit hypokaustischen Einrichtungen versehen und reichlich bemalt. Sie sind durch Türen in der richtung West-Ost und Süd-Nord verbunden.

Der Raum 1 hat die Grösse 5 m \times 3,5 m und auf der westlichen Seite ist er in eine viereckige Nische erweitert. Er ist mit Fresken geschmückt, von denen einige an den Wänden erhalten sind, und zwar: Motive verschiedenenfarbiger Streifen, gezackte Bogen und rote Quadrate in weissen Rahmen, ferner marmorierte Bänder (die Nische und der südöstliche Winkel des Raumes), während die übrigen abgefallen sind und in kleineren Fragmenten am Boden lagen.

An der nördlichen Wand sind hohle Ziegeln zum Wärmen und durch die westliche Tür kommt man in den Raum 2. Dieser Raum ist 4,85 m \times 3,80 m gross, durch die östliche Tür mit Raum 3 verbunden und durch die nördliche Tür kommt man in den Raum 5. Da das Niveau des Bodens höher ist als in der Basilika, blieb Schwelle und der untere Teil des Türstocks der nördlichen zugemauerten Tür unterhalb des Bodens dieses Raumes. Im südwestlichen Winkel blieb die Freske am Sockel mit dem Motiv der schwarzen Pilaster und der Weinranken erhalten und darüber sind Dreiecke, ein Viereck mit blauer Rosette, der Teil eines Vierecks mit Marmorierung u. a.

Der dritte Raum (4,85 m \times 4,20 m) hat eine partiale Heizanlage im südwestlichen Teil. Die Wände sind sehr schlecht erhalten und mit Kalksinter durchsetzt. An der östlichen Wand sind zwei Fugen sichtbar, wahrscheinlich von der zugemauerten Tür (Spannweite 1,25 m). Aus diesem Raum gibt es nur einen Durchgang in die Basilika durch die südliche Tür, die eigentlich die östliche Seitentür an der nördlichen Mauer der Basilika ist.

Aus dem Raum 2 tritt man durch die nördliche Tür mit der Schwelle (Türabdrücke erhalten) in den Raum 5, der 4,5 m \times 3,5 m gross ist. Er ist durch die westliche Tür mit dem Raum 4 verbunden, durch die nördliche mit einem noch nicht erforschten Raum und auf seiner östlichen Seite liegt ein halbkreisförmiges

kleines Bassin, zu dem man über zwei Steinstufen gelangt. Das kleine Bassin hat einem Parapett aus sechs Reihen Ziegel und Pilaster, die Tragbogen der jetzt beschädigten Halbkuppel waren. Es wurde nicht erwärmt und diente als Kaltbad.

Der Raum 4 hat an allen Wänden hohle Ziegel zum Erwärmen, über die sich fünf Schichten Mörtel befinden, die oberste Schichte im braunen Ton. Durch die nördliche Tür ohne Türstock kommt man in den Raum 7, und aus diesem Raum gelangt man durch den westlichen Durchgang in den Raum 8. Dieser Raum schliesst auf der westlichen Seite mit einem halbkreisförmigen Bassin ab. Er ist 5,5 m lang und 3,95 m breit. Da der Fussboden fast ganz schadhaf ist, sieht man die Pfeiler des Hypokaustes, die im Bassin halbkreisförmig in zwei Reihen, im rechteckigen Teil aber in acht Reihen verteilt sind. Auf der nördlichen äusseren Seite befindet sich der Feuerraum mit beschädigten Gewölbe.

Auf südlichen Seite des Raumes 8 ist ein rechteckiges kleines Bassin (Raum 9) dazugebaut, das an allen Wänden vertikale Heizanlagen hat und auf der westlichen Seite eine Auslassöffnung und im oberen Teil der Wand die Spur einer Fensteröffnung aufweist. Unter dem kleinen Bassin befand sich ein grosses Präfurium. Es diente als Schwitzraum.

Die Gesamtanalyse des entdeckten Teiles vom antiken Bade zeigt einem langwierigen Entwicklungsgang. Es ist interessant, das auch der Prozess seines Verfalles einige Etappen aufweist: Zerstörung, Beschädigung, Ausnützung der Ruinen zu unbekanntem Zwecken, definitive Auflassung und Verfall. Es wurde nämlich festgestellt, dass das antike Bad durch Feuersbrunst gelitten hatte (verbrannte Wände, angebrannte Türstöcke, Schwellen und Fresken, Brandreste von Balken), doch musste es vorher entweder evakuiert oder ausgeplündert worden sein, weil man kein bewegliches Badeinventar vorgefunden hat. Alles das konnte nur in den unsicheren Zeiten der Kämpfe und Kriege geschehen. Bei dieser Gelegenheit wurde sicher das Regulierungssystem beschädigt und das Thermalwasser bespülte unkontrolliert das Badegebiet, wälzte eingestürztes Baumaterial derart, dass man in einzelnen Räumen und Türen eingekeilte Massen von Steinblöcken, Ziegeln, Mörtel fand, alles mit Kalksinter durchsetzt. Solche Situationen mussten eine längere Zeit andauern haben, denn man fand auch dicke Schichten von regelmässig angeschwemmtem Kalksinter, in denen Abdrücke von Balken einer Dachkonstruktion waren, die auch nachträglich immer wieder weiter eingestürzt ist.

Trotzdem das antike Bad schon längere Zeit in Trümmern gelegen war, wurde es doch zu welchen unbekanntem Zwecken ausgenutzt, weil auf der südlichen Seite der Bade-Basilika ein Objekt ausgebaut wurde, das vorläufig nur teilweise erforscht ist. Sein Boden ist höher als der Boden in der Basilika, auch wurden im Boden Teile von Säulen des südlichen Portikus der Basilika entdeckt. Der Ausbau dieses Objektes kann mit der letzten Bauphase des früher erforschten Komplexes mit Bassin in Verbindung gebracht werden (siehe die Forschungen 1953—56), da in dem schon ausnivellierten Terrain die Fundamente einiger Räume südlich vom Bassin eingegraben wurden.

Am Ende geben die Autoren eine Chronologie des gesamten Badekomplexes. Sie schliessen, dass eine intensive und kontinierte Bautätigkeit bestanden hat, die durch einige Jahrhunderte andauerte, was gewiss durch die Wichtigkeit von

Varaždinske Toplice als Thermalbad und Kurort bedingt war. Sie unterscheiden sechs Bauphasen und versuchen Licht in den Hintergrund des historischen Geschehens zu bringen, d. h. die Zeit zu bestimmen, wann die einzelnen architektonischen Objekte und Teile entstanden sind, sich verändert haben und verschwunden sind.

Zu der I. Bauphase gehören die alten Grundmauern im südlichen Teil des Raumes, wo später das Bad-Basilika ausgebaut wurde, und die ihrem Charakter nach den Fundamenten des schon früher erforschten Komplexes mit dem Bassin entsprechen (1953—1955). Man kann sie in das frühe I. Jahrhundert datieren.

In der II. Bauphase wurde der monumentale Bau (Badebasilika) errichtet, der etwas jünger ist vom grossen Bassin, das westlich liegt. Er gehört ins Ende des I. oder Anfang des II. Jahrhunderts. (Siehe den Bericht von 1951—1955.)

Zu der III. Bauphase gehört das Zumauern der westlichen Tür und das Öffnen des nördlichen Portals (II. Entwicklungsphase). Auf Grund der Fresken und der Analyse des Nympheums kann man die Veränderungen im Aussehen und in der Bestimmung des Raumes an die Periode des Antoninus Pius knüpfen, wahrscheinlich bis zu den Markomanenkriegen.

Zu der IV. Bauphase gehört der teilweise Wiederaufbau nach der Beschädigung des Bades während der Markomanenkriege (Unterschied in der Textur der westlichen Mauer der Bade-Basilika oberhalb und unterhalb des Steinsockles, wonach man sieht, dass die Mauer über der Höhe des Sockles neu errichtet wurde).

Im Intervall bis zum gänzlichen Wiederaufbau des Bades durch Kaiser Konstantin weiss man eigentlich nicht, wann und wie das Bad zerstört (beschädigt) wurde, aber man kann voraussetzen, dass es wahrscheinlich während der unruhigen Zeiten geschehen ist, in der Mitte und in der zweiten Hälfte des III. Jahrhunderts.

Als die V. Bauphase kann man den erwähnten Wiederaufbau des Bades zur Zeit des Kaisers Konstantin ansehen. Die Zeit ist genau fixiert durch die Widmungstafel, die im vorigen Jahrhundert in Varaždinske Toplice gefunden wurde (II. Entwicklungsphase der Basilika).

Den Zeitraum der Zerstörung (Beschädigung) des Gebäudes kann man zeitlich nicht genau bestimmen, doch wird er wahrscheinlich zur unsicheren Zeit der Kämpfe Konstantins Nachfolger erfolgt sein. Vielleicht wurde der gesamte Badekomplex gelegentlich der Offensive des Kaisers Theodosius des Grossen aus Sirmium über Siscia nach Poetovio zerstört, oder wurde vielleicht das schon damals zerstörte Bad zu einem militärischen Stützpunkt adaptiert (VI. Bauphase).

Wenn auch gelegentlich der Gestaltung dieses antiken Bades ständig welche ältere Elemente benutzt wurden, so wurde doch im Zeitraum des frühen IV. Jahrhunderts das meiste geschaffen. Zu dieser Zeit erwachte nämlich das Bedürfnis nach Erneuerung des Lebens im Badeort und die Sucht zur Repräsentierung und so fand man auch die genügenden materiellen Möglichkeiten nicht nur alles zu realisieren, sondern auch monumental zu bilden.

ABBILDUNGSNACHWEIS

1. Grundriss des antiken Bades aus dem Jahre 1955.
2. Ein Blick auf die Schichten des eingestürzten Materials in den östlichen Teil der Bade-Basilika (Basilica Thermanum).
3. Das nördliche Profil der Ausgrabungen aus dem Jahre 1955 und das östliche Profil aus dem Jahre 1957.
4. Der südliche Teil des östlichen Profils aus dem Jahre 1957.
5. Das eingestürzte Material durchsetzt mit Kalksinter am westlichen Teil der Exeder.
6. Das Profil des Durchschnitts Ost-West im Raum 4 (1958).
7. Der Plan der Bade-Basilika.
8. Das westliche Tor mit einem flachen Bogen.
9. Technische Aufnahme der süd-westlichen Ecke der Bade-Basilika.
10. Situationsplan der Sonde im nordwestlichen Teil der Bade-Basilika mit zwei Boden und einem Pfeifer des Hypokaustes.
11. Ein Detail des eingestürzten Bogens im westlichen Teil der Exeder.
12. Die westliche Mauer mit den Resten der Fresken des Sockels.
13. Die westliche Wand der Vorhalle mit den Resten der Fresken auf der östlichen Seite der Bade-Basilika.
14. Situationsplan der Architektur südlich von der Bade-Basilika mit alten Grundmauern und späteren Zubauten.
15. Der Plan der Bade-Basilika mit den nördlich zugebauten Räumen.
16. Die Westwand des Raumes 1 mit den Resten der Fresken.
17. Die Nordwand des Raumes 2 mit der Tür und der Fuge an der östlichen Wand.
18. Die Ostwand des Raumes 3 mit den Fresken des Sockels und den Spuren der zugemauerten Tür neben dem nordöstlichen Eckpilaster der Bade-Basilika.
20. Durchschnitt West-Ost durch die Räume 4, 5 und 6.
21. Ein Blick auf die Südwand des Raumes 6 mit dem Durchschnitt des kleinen Bassins.
22. Die Südwand des Raumes 4 mit Hohlziegeln (Tubuli).
23. Durchschnitt der 5 Mörtel-Schichten auf den Tubuli des Raumes 4.
24. Die Nordwand des Raumes 8 mit den Überresten der Tubuli.
25. Das praefurnium des Raumes 8 von der inneren Seite.
26. Das praefurnium des Raumes 8 von der äusseren Seite.
27. Ein Blick auf den Parapett und die Stufe auf der Nordseite des Bassins für Schwitzen (Raum 9).
28. Ein Blick auf das Praefurnium unterhalb des Bassins für Schwitzen.
29. Skizzen verschiedener Bauphasen des Badekomplexes aus den Jahren 1956—1959.
30. Die Lage der Balken-Abdrücke in den dicken Kalksinter-Schichten im mittleren Teil der Bade-Basilika.
31. Das zugemauerte westliche Tor mit den Spuren der Heizanlage in unteren Teil.
32. Ein Blick auf den westlichen Teil der nördlichen Wand mit Seitentüren, flankiert mit monolithen Türstock.
34. Das monumentale Südportal.
35. Ein Detail des Südportals.
36. Ein Blick auf den süd-östlichen Teil der Bade-Basilika mit zugemauerten Seitentüren.
37. Ein Blick auf die westliche Wand der Basilika mit den Fresken am Sockel, und auf den obersten rot angeworfenen Boden.
38. Vier Mörtel-Schichten auf der äusseren Seite der westlichen Mauer der Bade-Basilika.
39. Die Kontrollsonde an der westlichen Wand der Bade-Basilika zeigt, dass die Fresken des Sockels unter dem obersten roten Fussboden bis zum untersten weiss angeworfenen reichen.
40. Die Exeder und ein Teil des eingestürzten Bogen im nördlichen Teil der Bade-Basilika.
41. Ein Blick auf den nördlichen Teil der Bade-Basilika und auf die Fresken auf der Aussen-seite der Exeder.
42. Der nördliche Teil der Vorhalle auf der östlichen Seite der Basilika.
43. Fresken-Fragmente entdeckt am Boden der Bade-Basilika.
44. Das südliche, an der Bade-Basilika zugebaute Objekt mit einem Bleirohr.
45. Säulen-Reste des südlichen Porticus der Basilika im Boden des zugebauten Objektes.
46. Ein Blick auf die viereckige Nische des Raumes 1 mit Resten von Fresken an der Wand.
47. Die Nordwand des Raumes 1 mit Hohlziegeln (Tubuli).

48. Ein Blick auf die zugebauten Räume auf der nördlichen Seite der Bade-Basilika.
49. Die Türschwelle zwischen Raum 2 und 5.
50. Fresken in der südwestlichen Ecke des Raumes 2.
51. Ein Blick auf dem Raum 3 und die zugebauten Räume von der Ostseite gesehen.
53. Raum 5 durch die westliche Tür mit Raum 4 verbunden.
54. Halbkreisförmiges kleines Bassin für Kaltwasser (Frigidarium) östlich von Raum 5.
55. Ein Teil des Bassins mit Ausgussloch.
56. Raum 4 mit Tubuli an allen Wänden (Tepidarium).
57. Ein Detail der Westwand des Raumes 4 mit Resten von Tubuli.
58. Raum 8 mit halbkreisförmigen Bassin auf der östlichen Seite (Caldarium).
60. Ein Detail des zerstörten Fussbodens und des Hypokaustes im Raum 8.
61. Öffnung des Feuerraums (Praefurnium) auf der innere Seite des Bassins des Raumes 8.
62. Der südwestliche Teil des rechteckigen kleinen Bassins (Raum 9) zugebaut auf der südlichen Seite des Raumes 8 (Sudatorium).
63. Ein Blick auf ebendieses Bassin.
64. Die Südliche Aussenmauer des Sudatoriums mit zwei Öffnungen, für Wasser und Luft.
65. Das Praefurnium unter dem Sudatorium.
66. Die Balken-Abdrücke der Dachkonstruktion im mittleren Teil der Bade-Basilika.

31

32

31. Zapadna zazidana vrata kupališne bazilike.
32. Pogled na zapadni prolaz iz kupališne bazilike u prostoriju 1.

TABLA II.

33

34

33. Pogled na kupališnu baziliku s juga.
34. Južni portal kupališne bazilike.

35

36

35. Detalj južnog portala.
36. Pogled na jugoistočni dio bazilike sa zazidanim bočnim vratima.

TABLA IV.

37

38

37. Pogled na zapadni zid sa slikarijama na soklu i na najgornji crveno ožbukani pod.
38. Pogled na četiri sloja zidne žbuke na vanjskoj strani zapadnog zida kupališne bazilike.

39

40

39. Kontrolna sonda uz zapadni zid kupališne bazilike koja pokazuje, da slikarija sokla ide ispod najgornjeg crvenog poda do donjeg bijelo žbukanog poda.
40. Eksedra i dio urušenog luka u sjevernom dijelu kupališne bazilike.

TABLA VI.

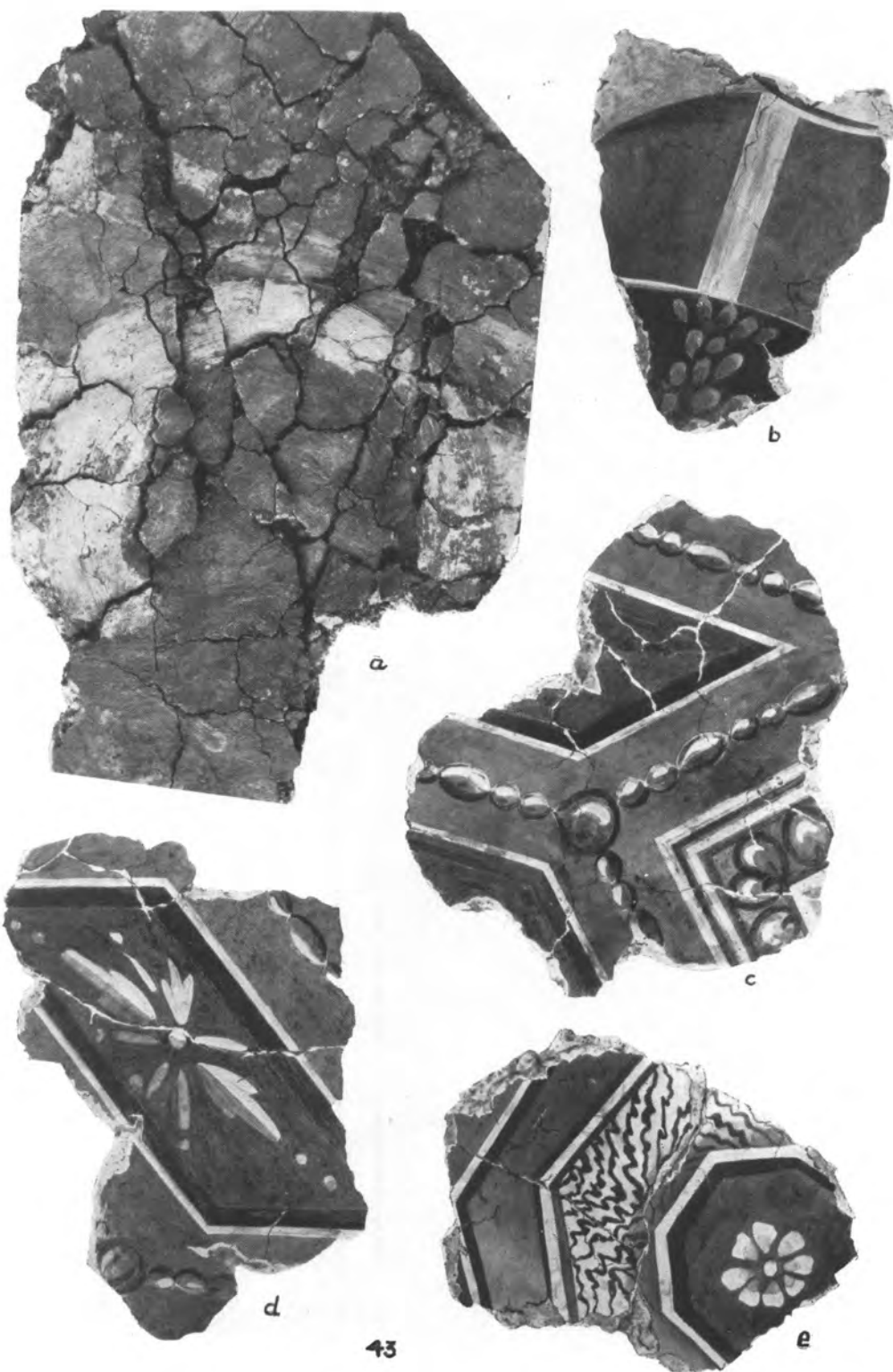

41

42

41. Pogled na sjeverni dio kupališne bazilike i eksedru, oslikanu na vanjskoj strani.
42. Sjeverni dio trijema na istočnoj strani kupališne bazilike.

43. Fragmenti slikarija otkrivenih na podu bazilike.

TABLA VIII.

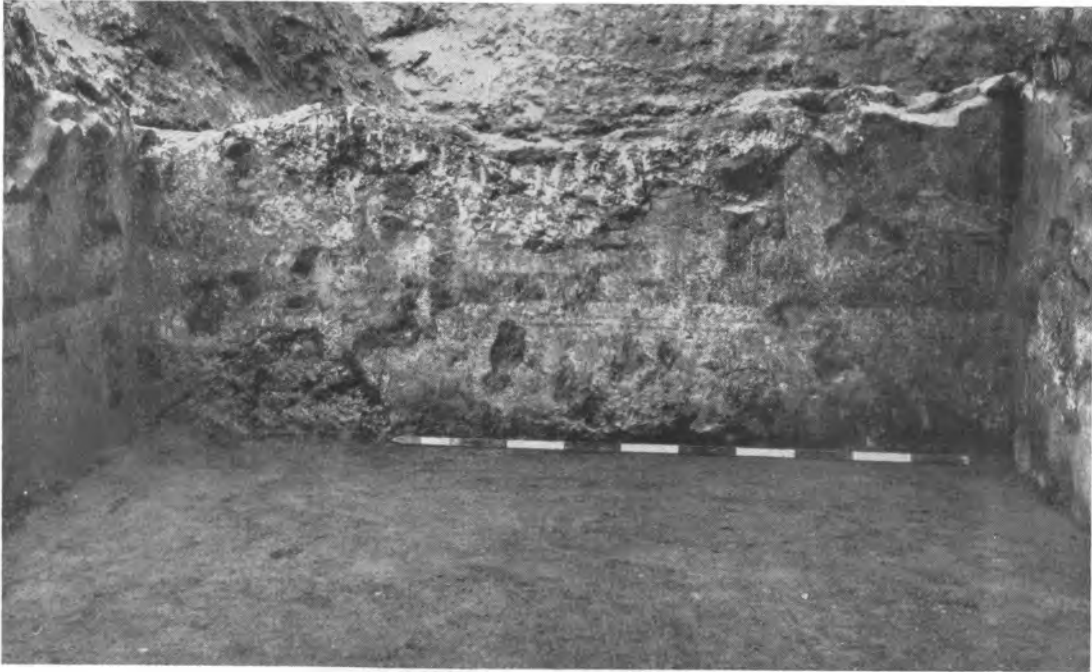

44

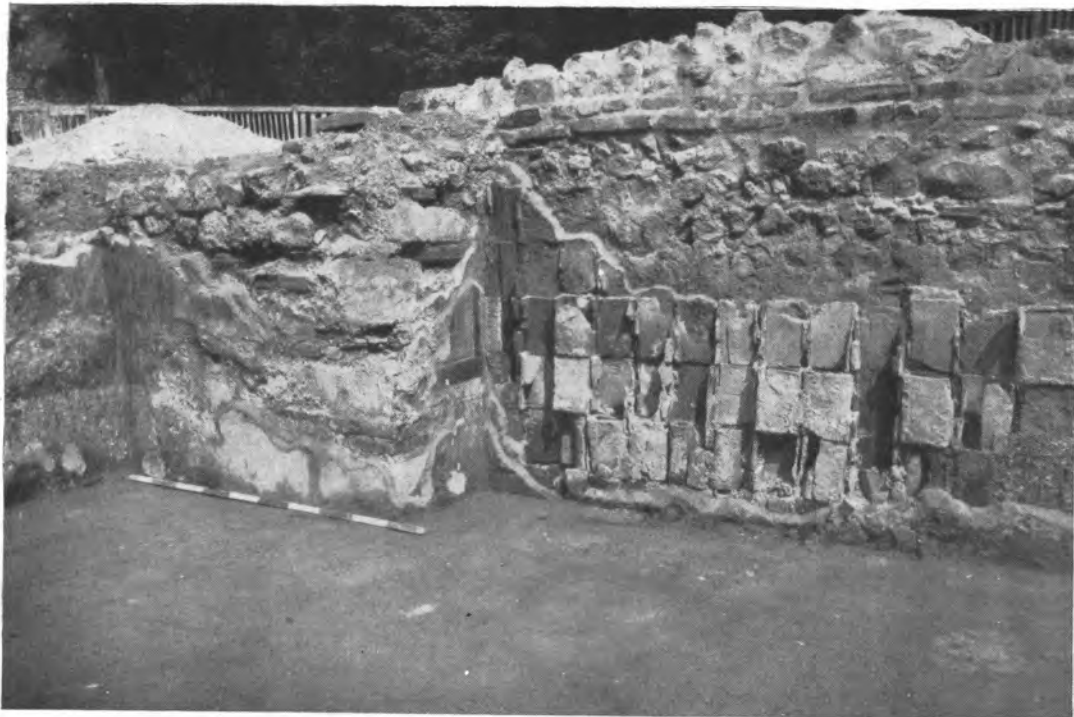

45

44. Južni, nadograđeni objekt, s olovnom vodovodnom cijevi.
45. Ostaci stupova južnog portika u sadržaju poda južnog objekta.

46

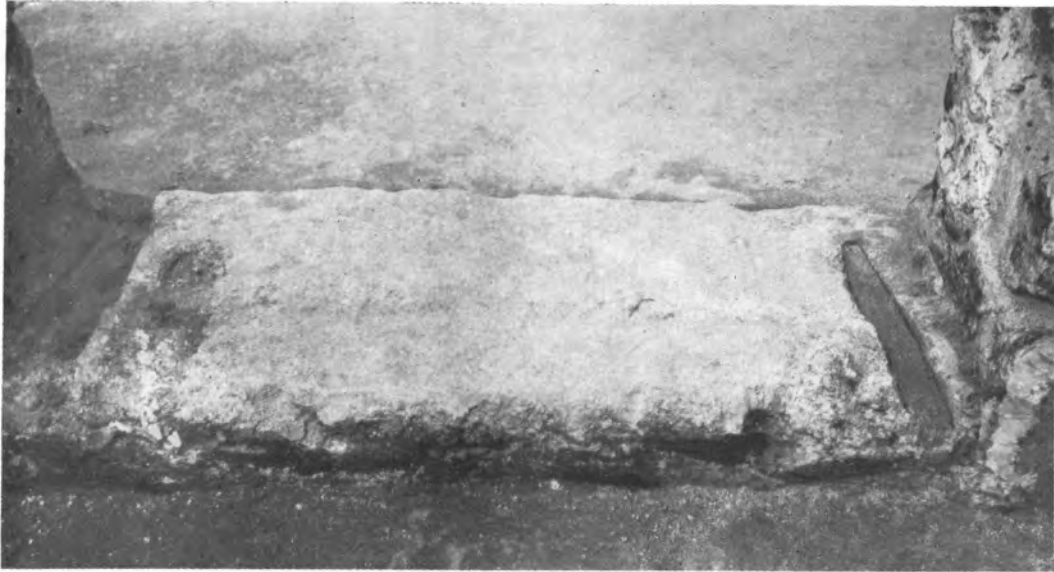
47

46. Pogled na nišu prostorije I s ostacima zidnih slikarija.
47. Pogled na sjeverni zid prostorije 1 s tubulima.

TABLA X.

48. Pogled na prostoriju 2 i 5 i njima priležće prostorije.

49

50

49. Prag vratiju između prostorije 2 i 5.
50. Slikarija u jugozapadnom kutu prostorije 2.

TABLA XII.

51

52

51. Pogled na prostoriju 3 i priližeće prostore, gledano s istoka.
52. Detalj zapadnog zida iste prostorije s tubulima.

53

54

53. Prostorija 5 s ulazom u prostoriju 4, koja leži zapadno.
54. Pogled na bazenčić za hladnu vodu (Frigidarium) istočno od prostorije 5.

TABLA XIV.

55

56

55. Izlivni otvor bazenčića
56. Pogled na prostoriju 4 (Tepidarium).

57

58

57. Detalj zapadnog zida prostorije 4 s ostacima tubula.
58. Pogled na prostoriju 8 (Caldarium) s istočne strane.

TABLA XVI.

59

60

59. Pogled na istu prostoriju sa zapadne strane.
60. Detalj oštećenog poda i hipokausta u istoj prostoriji.

61

62

61. Otvor ložišta u bazenu kaldarija (prostorija 8).
62. Jugozapadni dio bazena za znojenje (Sudatorium), koji je nadograđen s južne strane prostorije 8.

63

64

63. Pogled na isti bazen s oštećenim parapetom.
64. Vanjski, zapadni zid znojnice s otvorima za vodu i zrak.

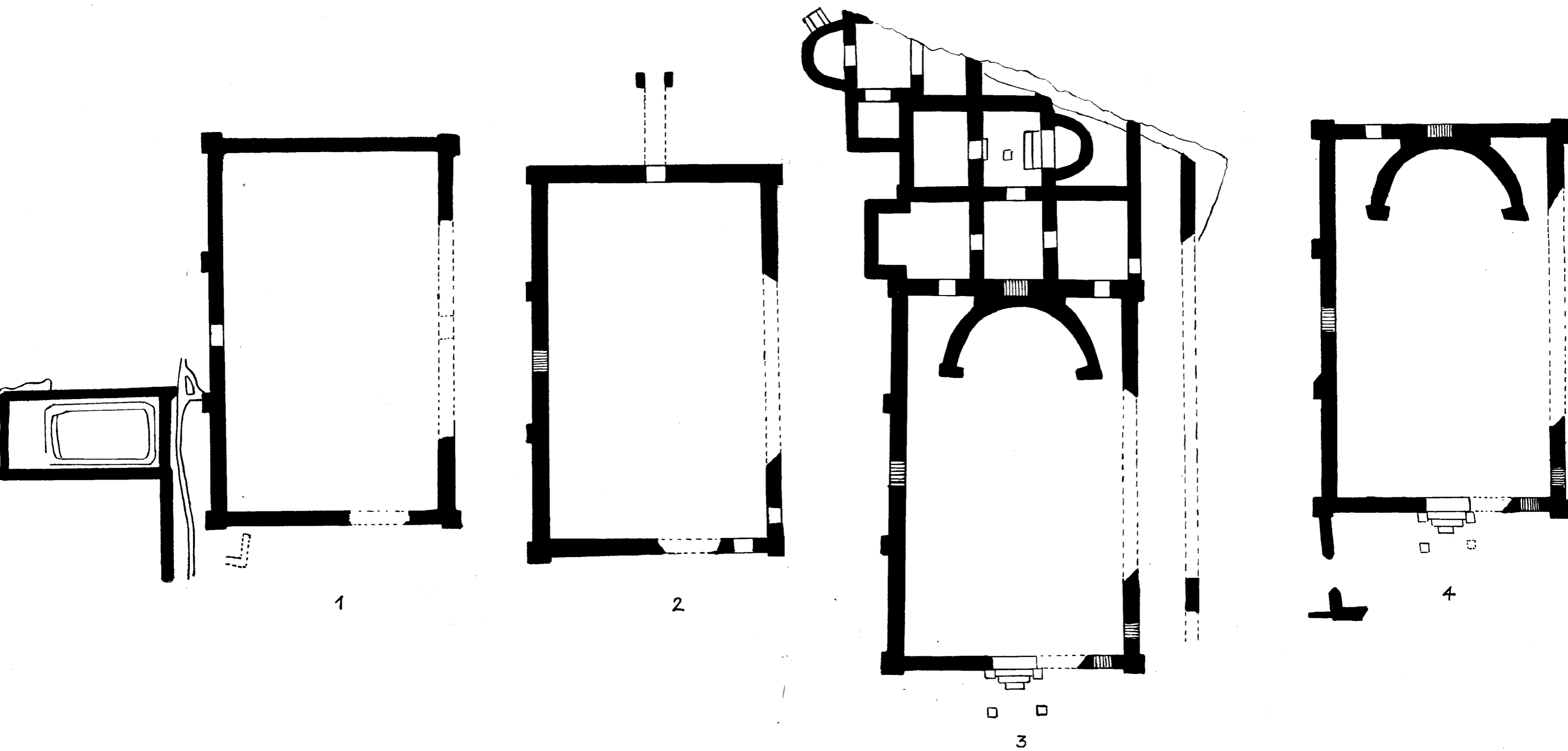

65

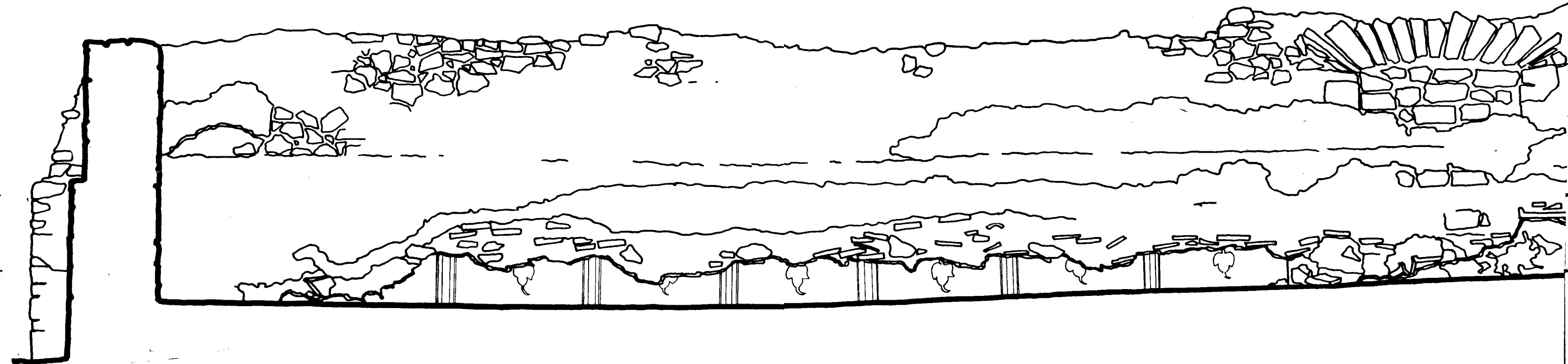

66

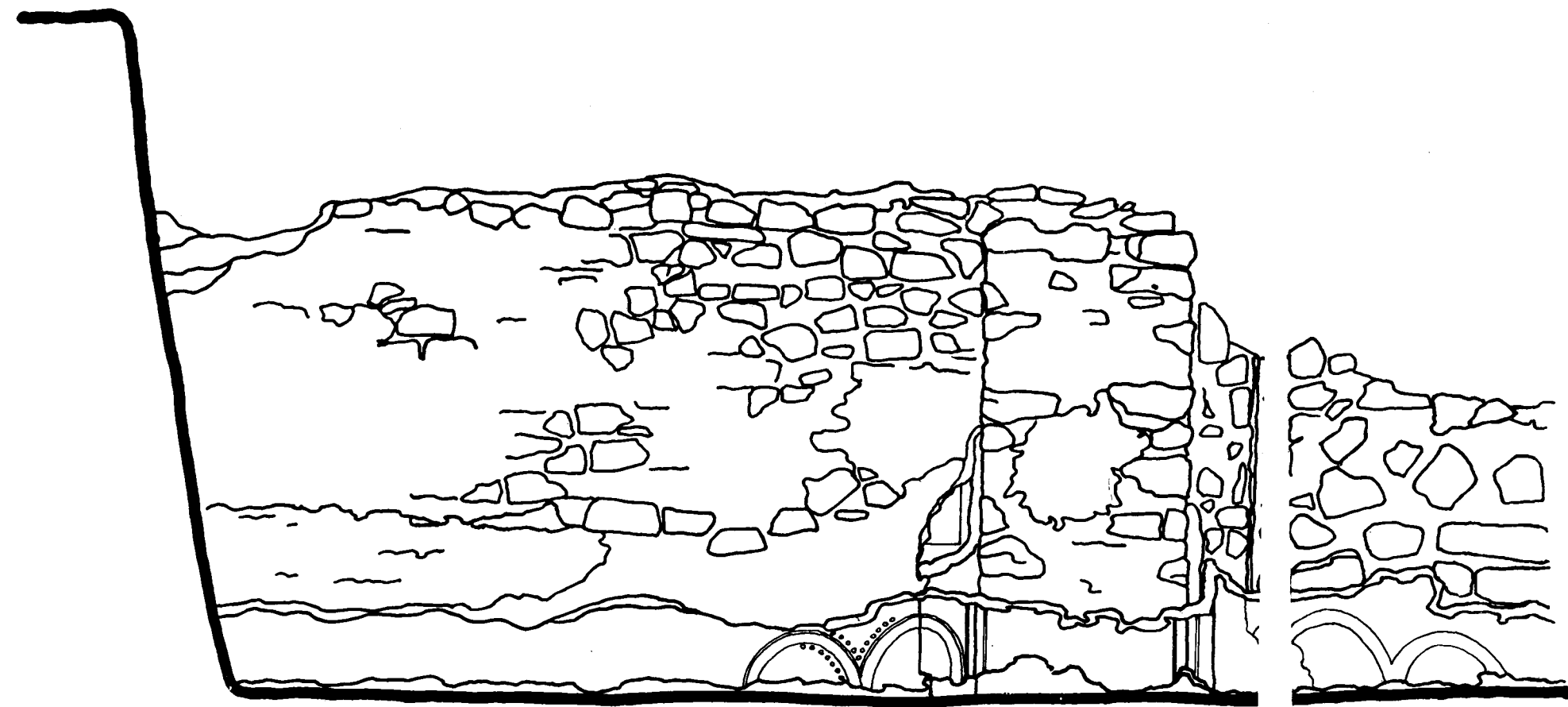
65. Pogled na ložište (Praefurnium) ispod znojnice.
66. Otisci urušenih greda u sedri u srednjem dijelu kupališne bazilike.

Sl. 29. Skice građevnih faza kompleksa iz 1956—1959. godine.

Sl. 12. Detalj zapadnog zida s ostacima zidnih slikarija.

Sl. 13. Zapadni zid trijema s ostacima slikarija uz istočnu stranu kupališne bazilike.